

Rousseau jelleme.

„Die Bücher fallen nicht vom Himmel, sondern werden von sterblichen Menschen geschrieben und ihre Beschaffenheit hängt von dem Verfasser ab, wie die Güte eines Apfels von der Art des Apfelbaumes.“

P. J. Möbius.

Nagy emberek életrajzának kutatásakor sokszor ütközünk eközdetlen akadályokba. Vannak, kik csak tanaikban élnek, mások maguk foglalták frásba eszméiket, mit sem sejtetve családi vagy polgári életükről. Az életrajzi adatokat gyakran készen kapjuk, ezek hián arczképtüket néha legendák nyomán, néha kortársak vagy utódok leírásai után szoktuk megalkotni. Ha az adatok hiánya akadályozhat bennünket egy-egy nagy író *emberi* arczképe-
nek helyes megértésében, úgy viszont az eredeti adatok bősége is zavarba ejthet bennünket. A sok adatból a lényegest meg-
állapítani még nem volna nagy munka, de ha az egymásnak ellentmondó adatok közt az igazság aranyközéputját akarjuk megtalálni ez már nehezebb feladat. De ha e feladat nehéz, egyben szép is és nem szabad a nehézségektől visszariadnunk. Azok a nagy szellemek, kiknek működéséről a história mint korszakalkotókról szokott megemlékezni, mindenesetre megérdemlik, hogy foglalkozunk velök . . . Ne vitassuk egyelőre, józú-e vagy fanyar-e a gyümölcs: tény, hogy a dús termés előzönlötte az emberi kultúra, számos területét. . . Vessük hát tekintetünket az almafára . . . Foglalkozunk Rousseauval, kinek tanai példátlan hatást gyakoroltak korára, sőt azt újjá teremteni is hivatva voltak s kinek eszméihez, mint a szellemi felfrissülés forrásaihoz, még ma is vissza-visszatérünk. Sajátos gondolkozása már a maga korában kihívta ellene a legellentétebb kritikákat. Kortársainak figyelme már fellépése idején az eszméi és tettei közt mutatkozó látszólagos ellentétekre irányult. Voltak bámulói, voltak ócsárlói, de mindannyian megegyeztek abban, hogy kivételes képességei vannak. Mindannyian érezték, hogy Rousseau más, mint kortársai s ezt a különbözőségeget némelyek előnyére mások hátrányára írták. A *Correspondance Secrète*ben¹ olvassuk e jellemző sorokat: „Voltaire-ral egyidőben

¹ Correspondance secrète, politique et littéraire ou memoires pour servir à l'histoire des Cours, des Sociétés et de la Littérature en France, par Metra et autres, Londres, 1786—1790.

egy rendkívüli ember tűnik fel. A tudományok ellen ír — s ő maga tudóssá lesz. Ócsárolja a francia zenét — s ő maga operákat komponál. Megsemmisítő ítéletet mond a vígjátékról, de maga is ír vígjátékokat. Sötét képeket fest a filozófusokról, bár maga is filozófus. Szónokol az asszonyok ellen s ő maga egy Xantippével él együtt. Százada méltán elmondhatja róla, hogy csak a hordó hiányzik még neki.“ A Rousseauval érintkezésben élő barátok, barátnők, író társak s az olvasók sokasága nem elégszik meg az ellentétek pusztá megállapításával. Rokonszenvük, vagy gyűlölködő érzésük, bátran mondhatjuk, tettekben nyilvánul. Társaságokban nézeteltérések kezdenek megnyilatkozni, melyek irodalmi harczokban jutnak a nagy nyilvánosság elé s az egyház s az állam által való üldöztetésben végződnek. Az ellenfelek ellenségekké s a hívek szellemi és személyes szabadságot védő barátokká válnak. Az ellenfelek elítéltetik Rousseaut a parlamenttel; elfogatási parancsot adnak ki ellene, a barátok lehetővé teszik menekülését. A genfi tanács többsége elítéli őt, de a kisebbség nyugtalansága e miatt forradalmi színt ölt. Az ellenfelek egyik helyről a másik helyre üldözik, de mindig akadnak barátok, a kik befogadják az üldözöttet s új szellemi termésekre adnak neki alkalmat. Rousseau dicséret és gáncs, üldöztetés és szeretetetés közt rendületlenül halad célja felé, vagy tán éppen ily sajátos körülmények közt születhetnek meg művei. Hatása már életében is példátlan és még halála után sem szűnik meg hatni kivételes egyénekre s ezek által nemzetekre és korszakokra. Hatást általánosnak nevezhetjük, mert nem szorítkozik egy nemzet szűkebb körére. Habár életén és írásain a francia karakter sok jó és rossz vonása tükröződik, mégis fel tud emelkedni az általános emberi szempontokig, sőt, amint látni fogjuk, jellemének több vonásában az *Übermensch* régióiba emelkedik. Ezekből a magas régiókból tud aztán minden nemzet fiaihoz érthetően beszélni. Möbius² szégyennek tartja, hogy a ma élő művelt németek nem érdeklődnek Rousseau iránt, holott ő nemcsak a nagy forradalom előkészítője volt, nem csupán az a tanító, kinek a jogtudomány, a pedagógia, a botanika oly sokat köszönhet, de a német szellemi életnek is hatalmas fellendítője volt. „Rousseau Juliája nélkül — mondja Möbius — nem volnának meg *Werther szenvedései* sem és nélküle Kant sem lett volna az ami. *Élő vizek forrásai fakadtak belőle* s e forrásból mindazok ittak, kiknek a német irodalom fellendülését köszönhetjük“. *Carlyle*. a ki több gúnnyal, mint megértéssel foglalkozik Rousseauval, kénytelen elismerni róla, hogy lángra gyújtá a világot, hogy apostolává lett a forradalomnak. „Begyömöszölbették, ugymond, padlásszobákba, kikaczaghatták, mint eszelőst, hagyhatták sínlódni, mint egy vadállatot ketreczében, de nem akadályozhatták meg, hogy világot lángra ne lobbantsa. A francia forradalom Rousseauban találta meg apostolát.“ Hogy Carlyle szerint „Rousseau félig eszelős

² P. J. Möbius - J. J. Rousseau. Leipzig, 1913 XX. o.

tervei nagy mértékben elősegítették Franciaországban a delirium kitérését," ez semmitsem változtat azon az igazságom, hogy az emberiségnek erre a forradalmi deliriumra szüksége volt.³ Ennek a hatásnak aprólékos analízisa nem tartozik fejtegetésünk keretébe, de annyit megjegyezhetünk, hogy Rousseau maga nem volt forradalmat előkészítő vagy szervező személyiség. *Korának forradalmár szellemei, az enciklopedisták, közt inkább a fékező munkáját végezte szembe helyezkedvén azok materialisztikus felfogásával, istentagadó tanaival.* De ha nem volt is közvetlen előidézője a forradalomnak, mégis elválaszthatatlan ettől Rousseau neve. Rousseau az igazságot keresi s ennek kutatása közben logikai kényszerűség folytán oly következtetésekhez jut, melyek a fennálló irodalmi, egyházi s politikai hatalmakkal szemben, kifejezetten forradalmi színezetűek. A forradalmat harcziás tollal, a gúny maró fegyverével előkészítő írókra megsemmisítő hatással van a vallás és lelkiismereti morálját jogaiba helyező Rousseau; az egyház harcziás hévvel üzen hadat annak a filozófusnak, ki az üdvözülést az egyház kebelén kívül is feltalálja s végül a politikai hatalmak megrettennek azoktól a következtetésektől, melyekre Rousseau jutott s melyekre olvasóit rávezeti. Nem szabad azonban felednünk, hogy ezek a következtetések nem lehetnek könnyűszerrel nagyobb tömeg közkinccsivé. Rousseau politikai eszménye nemcsak *regényes, de komplikált* álom is, melyet csak kiváló szellemek érthettek meg. Hogy ezek a kiváló szellemek részben politikai okokból üldözöbe vették Rousseaut és martírt csináltak belőle, ennek természetes következménye, hogy a forradalmi Franciaország elégtételt ad az üldözött szellemnek. Ha megemlítjük még, hogy a forradalom elméleti harcsoai nem feledkezhetek meg az üldözött filozófus tanairól, ezzel meghatároztuk, mily mértékben volt része Rousseau tanainak a forradalom előidézésében vagy lefolyásában. Rousseau jellemére igen fontosnak tartom, hogy egyéni céljait, *személyi hatását elvállassam tanainak hatásától.* Sokratesnek távol kell magát tartania a politikától, hogy a közélet hullámai be ne szennyezzék. Platon nem tud a valóságban uralkodót nevelni, visszamenekül tehát az eszmények békés birodalmába. *Rousseau békét keres önmaga számára és békét akar szerezni az emberiség bűnöktől, szenvedélyektől felkorbácsolni lelkiismeretének és jót akarván, forradalmat idéz elő eszméivel.* Kiemelhetjük itt azt, hogy az eszmék meggyőződéséből fakadt voltának s így az írói munka hivatásszerűségének éppen ebben látjuk bizonyítékát. Az igazi nagy író nem dolgozhatik, öntudatlanul, de akaratlanul igenis lehet meglepő, magasabbrendű elvek hirdetőjévé és harczzakész, ellentétes eszmék és világnézetek ütköző pontjává. A milyen termé-

³ Hogy Rousseau Carlyle szerint a világkormányzóit guillotine alá juttatja, az lehet. Amde, ez nem lehet magában a forradalom célja, ez épp oly bizonyos, mint amilyen bizonyos, hogy Rousseau működése nem lehetett a forradalomnak kizárólagos oka. Egyetemesítő szelleme csak azon eszméket juttatta kifejezésre, melyek a viszonyokból pattantak ki s milliók lelkében éltek.

szetesnek láthatjuk mi a Roussaau működése nyomán keletkezett szellemi forradalmat és csatározásokat, épp oly joggal lephette ez meg a gondolatrendszerét nyugodtan és bizonyára gyönyörűséggel kialakító író. Természetesen az eszmék és ezek körül való forradalmak túléltek az író, ezek lévén az írói érték, néha a halhatatlanság, értékmérői. Halála után az *Anti-Emileek* és *Contra-Emileek* áradata jelenik meg a francia könyvpiacra, részben ismert s kevésbé ismert íróktól, részben névtelenül. Eleinte a vad gyűlölet vagy a feltétlen hódolat hangján írnak róla, ami érthető, mert hiszen a tünemény még mindig kápráztatta az emberek lelki szemeit. Hódoló részvétellel üdvözli Schiller az hermenonville-i sirt:

Monument von unserer Zeiten Schande
 Ewge Schandschrift delner Mutterlande
 Rousseaus Grab gegrüsst seist du mir!
 Fried und Ruh den Trümmern delnes Lebens!
 Fried und Ruhe suchtest du vergebens,
 Fried und Ruhe fandst du hier!

A békét, a nyugalmat még haló poraiban sem találja meg itt az író, annál kevésbé pihennek meg az eszmék, melyek szárnyra kelnek élnek, hatnak. Ezeknek hatása elsősorban a francia irodalomban érezhető. Rousseau szellemének bélyege nem csupán százada irodalmán látszik meg, de későbbi korok nagy íróinak fejlődésére is meghatározó befolyással. Faguet⁴ szerint Chateaubriand, Lamartine, Hugo, Musset, George Sand, Vigny et Leconte de Lisle egészen Rousseau követői, midőn lelkiélményeiket őszintén feltárják az olvasó előtt. De tán még fontosabb annak megemlítése, hogy Rousseau hatása alatt az emberek a természetért s a természetesért kezdenek rajongani. A népies kezdi a lelkeket meghódítani, az izlés kezd, hogy úgy mondjuk, demokratizálódni. A mesterkélt Vergilius helyett a homerosi költemények — mint a népszellem alkotásai felé fordul a figyelem; írók, műkedvelők gyűjtteni kezdik a népdalokat, népballedákat, mint a hamisítatlan néplélek termékeit. A nevelésben is, amennyire lehet, kerülnek a mesterkéltiséget, hogy a természetes elvének adjanak előnyt. E téren legáltalánosabb és még ma is érezhető és sok tekintetben kívánatos Rousseau hatása, de az erről szóló fejtegetést tanulmányom más részére tartom fenn. Hogy ennek a csodás hatású írónak jellemét megismerhessük, tárjuk fel elsősorban életének főbb fázisait.

Rousseau önmaga írta meg életrajzát *Vallomásaim* című emlékirataiban. E sajátos vállalkozás annyiban volt példátlan, mert Rousseau *a maga valóságában akarta* magát lerajzolni. Nemcsak üldözőinek hamis vádjaira, akar feleletet adni életrajzában, hanem jelszavának „vitam impendere vero” megfelelően az igazságnak is akar szolgálni, „Bármikor szólal is meg az utolsó ítélet trombitája, e könyvvel kezemben jelenek meg a legfőbb bíró előtt.

⁴ Emile Faguet: Rousseau artiste (Paris, 1913). 351. o.

Hangosan kiáltom: Ime a mit tettem, a mit gondoltam, a mi voltam. A jót és rosszat ugyanazon nyíltsággal mondom el... Olyannak mutatom magam amilyen voltam; jónak, nagylelkűnek, fennköltnek, ha ilyen voltam; leleplezem bensőmet, mint a minőnek te látod, örökkévaló lény. Gyűjdsd össze körülöttem embertársaim roppant tömegét, hadd hallják gyónásomat, hadd szörnyülködjenek gyalázatosságaimon, hadd piruljanak nyomorúságaimon. És ha mindnyájan hasonló őszinteséggel fölfedik szívüket trónod zsámolyánál, akad-e egyetlen, a ki azt meri mondani: *Jobb voltam, mint ez az ember.*“ Ezen, szinte deliriumos önérzettel elmondott, bevezetés után fog hozzá Rousseau életének vázolásához. Genfben született 1712-ben Rousseau Izsák polgártól és Bernárd Zsuzsánna polgárnőtől. Rousseau születése anyja életébe került s így, mint ő maga mondja; születése lett első szerencsétlensége. Anyja helyett atyja és lánytestvére neveli, kire még késő éveiben is nagy hálával gondol. Nevelése talán nem történt gyöngédség nélkül, de mindenestre hiányzott abból minden tapintat és okszerűség. Az 5—6 éves gyermek apjával együtt éjszakákon keresztül regényt olvas. E korai olvasmányok eredménye, hogy — bár még fogalma sincs a dolgokról — már is szenvedélyek ejtik őt hatalmukba. A hét éves Rousseau egymásután olvassa Bossuet értekezését a világtörténetről, Velence történetét, Ovidius Metamorphosisát és Plutarchos *Kiváló Férfiak* című könyvét. Különösen Plutarchos írásai vannak gyújtó hatással korán fogékonnyá lett életére. Atyjával, kiről elmondja Rousseau, hogy hazáját szenvedélyesen szerette, beszélget az olvasmányokról s magát hol görögnek, hol rómainak képzei. Álom világot terem magának: átalakul azokká, kiknek életét olvassa. Ez adja meg neki azt a szabad és köztársasági szellemet, azt a szilaj és büszke, a szolgaságot és jármot nem nem tűrő jellemet, mely egész életén át végig kíséri. Atyja összeczördülvén valami Gautier nevű francia kapitánnyal, elhagyja Genfet s így ezután Rousseau még a nem nagyon gondos apai nevelést is kénytelen nélkülözni. Unukatestvérével együtt Bosseybe megy Lambercier lelkész házába, hogy ott latint s egyéb tárgyakat tanuljon. Lambercier kisasszony, ki anyai szeretetet tanúsít a gyerekek iránt, néha tetteles büntetéstől sem riad vissza. A verés érzéki gyönyörűséget okoz a csapongó fantáziával bíró Rousseau-nak és mindő Lambercier kisasszony ezt észre veszi, nagy fiúként kezd bánni a gyermek Rousseauval, az az tartózkodik a testi fenytéstől... A nyolcz éves Rousseau hajlamaira, vágyaira szenvedélyeire egész életére hatással van az a gyermekkori verés, melyet egy harminc éves leánytól kapott. „Megtettem — mondja Rousseau e dolog elbeszélésekor — az első és legnehezebb lépést önvalломásom sötét és piszkos labirintjában.“ Mi, mint nevelők azt a tanulságot szögezhetjük le, hogy közönséges esetek is nagy tanulsággal járhatnak. A kis Rousseaut korán lángoló vére még többször gyullasztja gyermekszerelemre, de a ránehezdő életgondok nem hagyják csapongó ábrándjainak élni. Még alig múlt

el 12 éves, midőn egy tollnokhoz akarják adni, de nincs kedve a prókátor mesterséget elsajátítani; mint vésnök sem megy sokra. A mesterség nagyon tetszik neki, de gazdája durvasága megzavarja lelki egyensúlyát s egy Verrat nevű legény gaszága őt is letéríti az igaz útról. Lopásra bírván őt. Már tizenhat éves Rousseau, midőn városon kívüli sétájából visszatérve látja, hogy a kapu lecsapódik előtte. Az a végzetes elhatározása támad, hogy nem tér vissza többé a városba, legalább megszabadul zsarnok gazdájától. Bolyongásában Confignonig jut, hol a szenteskedő De Pontverre plébános vendégül látja, majd elküldi őt Annecybe egy könyörületos, jó asszonyhoz, ki *lélekmentéssel*, vagyis térítéssel foglalkozik. Ez az asszony, De Warensné szívesen fogadja a hontalanná lett ifjút s anyai tanácsokkal őt, Torinoba küldi egy kolostorba. — hogy ott megtérése előtt megfelelő oktatásban részesüljön. Itt nagy lelki küzdelmei vannak; élénk vitába elegyedik az őt megtéríteni akaró papokkal és eszményekért rajongó lelke megborad a kolostorban tapasztalt erkölcstelenségek láttára... Végre, ha nem is meggyőzve, de kellőképpen kioktatva és mesterei szavának engedelmességgel, áttér. Lelkére kötik, hogy jó keresztény legyen és hűsz frank alamizsnát gyűjtven számára, útnak engedik. A megélhetésért folytatott küzdelmek s a részben kalandok között De Vercelliné házába kerül lakáznak. Itt történik meg, hogy Poutal kisasszony elveszt egy régi, rózsaszínű szalagot, Rousseau kíséretésbe jön, ellopja s vallatásra kerülven a sor, egy ártatlan parasztlányra, Marionra fogja rá a löpást. Ennek a bűnnek emlékéitől sohasem tud Rousseau megszabadulni. E bűnre való emlékezés óvja őt meg az életben hasonló cselekedetektől s úgy érzi, hogy a hazugság iránt érzett ellenszenv a miatt a bánat miatt van, hogy valaha ily sötét hazugságot követett el. Így vállalik Rousseau e nagy bűne — melyet második nehéz vallo-másának tart — erény forrásává. Az élénk fantáziájú ifjú érezvén képességei megnyilatkozását, nem érzi magát jól szolgáorban. Lelke háborgásai közt megismerkedik egy Gaime nevű pappal, ki fiatal volt s tele volt jó érzéssel, tudással, becsületességgel s ki a szenvedélyes ifjúnak valóságos lelki pártfogójává lesz. Ez lett egyik ösztönző elemévé a savoyai vikáriusnak. Visszakerül De Warensnéhez, ki papot akar nevelni az ifjúvá serdült pártfogoltból. A szemináriumban nem tudják vele a tanulást megkedveltetni, szelleme türelmetlen minden járom iránt s a mit tanul, azt mind magától tanulja meg. Egy Gâtier nevű fiatal pap van csupán jó hatással lelki fejlődésére. Rousseau érző, vonzó, szeretetre méltó léleknek rajzolja ezt a *Gâtiert*, ki teljes mértékben megnyerte ragaszkodását. Rousseau vonzalmát nagyban fokozta a fiatal pap tragikus végzete. Gâtier ugyanis helyettes plébános korában megejtett egy leányt, az egyedülit, kit gyöngéden szeretett. Ebből botrány keletkezett, a fiatal papot becsútták, megbecstelenítették, majd elűzték. „Gâtier balsorsa — mondja Rousseau — mélyen vésődvén szivembe, eszembe jutott midőn Emilt írtam;

és egyesítve Gátiert Gaimemel, e két kiváló papból készítettem meg a savoyai helyettes plébánost." De Warensné házában ismerkedett meg a szellemes, de könnyelmű Venturerral, ki kalandvágyat ébreszt fel benne; itt ismeri meg Le Maitre muzsikust, kit Lyonba kísér, de kit betegségében ridegen cserbehagy. Ez Rousseauinak harmadik nehéz vallomása. A pártfogoltból lassanként bizalmas barát lesz, a Warensné és Rousseau közt kifejlődő vonzalom túllépi az anyai és gyermekei szeretet határát. Az egyelőre még idillikus viszony kapcsolatai közt a fiatal Rousseau mohón adja magát autodidaxisra. Különösen a *zene tanulása* köti le idejét és érdeklődését. Érdekes, impressziókat adó s nem egyszer könnyelmű kalandok után Párisba utazik Rousseau. Később Chamberyben találjuk őt ismét Warensné házában, most már mint ennek szeretőjét. Rousseau aprólékosan vázolja, mily hatást tett reá az a huzamos, ártatlan élet, melyet ez asszony mellett töltött. *Mamának* szóltja, fiui bizalmassággal bánik vele s ez által megszokja, hogy magát fiának tekintse. Inkább boldogságot mint élvezetet keres mellette. „Több volt nekem testvérnél, anyánál, barátnónél, sőt szeretőnél is és pedig azért, mert nem volt szerető. Túlságosan szerettem, semhogy sóvárogtam volna utána, ime mindaz, ami világot hoz be gondolataimba . . .” Warensné részéről hiába keresnök ezt az ártatlan rajongást. Sőt a legnagyobb, mondhatnók legravaszabb kiszámítottágot fedezhetjük fel minden ténykedésében. Előbb pártfogója, majd tanítója, bizalmas barátnője, gondoskodó *mamája* lesz az ifjúnak, majd egyszer tartózkodóvá lesz, sétát indítványoz a kertben, gondoskodván róla, hogy egész napra magukra maradjanak. „Hogy előkészítsen a *nagy kegyre* — mondja Rousseau — nem használt, mint más nő, fortélyokat és csábításokat, hanem érzéssel és okossággal tele beszélgetést, mely inkább oktató, mint csábított és mely inkább szólt szivemhez mint érzékeimhez . . .” Nincs okunk kételkedni Rousseau vallomásának jóhíszeműségében, de ez sem gátol meg abban, hogy De Warensné eljárásában ne lássuk a legtudatosabb csábítást. Midőn Rousseau először zárja karjaiba a szeretett nőt, úgy érzi, hogy nem volt boldog, csak a gyönyört izlelte meg. „Nem tudom, micsoda legyőzhetetlen szomorúság mérgezte meg az édességet: úgy éreztem, mintha vérfertőzést követtem volna el” — mondja Rousseau ez első szerelemről. Mindenesetre itt kezdődik Rousseau jobb érzéseinek elferdülése, mely későbbi életére nem maradhat hatás nélkül és valami végzettszerűséget rejt magában. — Rousseau pompás képet fest De Warensné gondolkodásáról, lelkületéről, bölcsészeti elveiről s mi ezen ecsetvonásokból megállapíthatjuk ennek az újabbkori Kloepátrának arcképét. „*De Tavel*, az ő első kedvese — mondja Rousseau — volt a bölcsészettől oktatója és *oly elveket nevelt belé, melyekre szüksége volt, hogy elcsábíthassa*. Férjéhez, kötelességeihez kötve, mindég hidegnek, okoskodónak, az érzékiségtől meg nem támadhatónak találva őt, álokoskodásokkal ostromolta meg és célzott ért el annak kimutatásával, hogy azok a

kötelességek, melyekhez oly nagyon ragaszkodott, a vallástan fecsegései, melyeket a gyermekek mulattatására találtak ki, hogy a nemek egyesülése önmagában nagyon közönyös dolog, hogy a háztartási hűség kötelező külszín, melynek minden erkölcsse csak a felfogás dolga.“ Főlölegesnek tartom az idézés folytatását; csupán azt állapítsuk meg, hogy De Tavel tanítása hatásos volt. A tanítvány teljes megnyugvással csalta meg urát, De Tavel, Perret lelkész, Rousseaut s az utána következő szeretőket is. Nem találta magát sohasem bűnösnek s Rousseau is megtudta egyeztetni De Tavel tanítványának bölcsészeti elveit az anyai pártfogó magaviseletével. Hogy egyébként De Warensné hithűsége mellett is felvilágosodott, jólelkű, szelid asszony volt, sokak jóltevője, minden elhagyott pártfogója, azt készséggel elismerjük. De hogy a gyámoltottak túlságos pártfogásában sok esetben egyéb javakkal együtt önmagát is odaadta, ezt még annak a kornak gyenge lábön álló erkölcssei sem igazolhatják. Csodálatosan naív hittel írja Rousseau De Warensnérol, hogy „kevéssé érzéki természetű lévén és sohasem keresvén kéjt, nem is volt belőle gyönyöre s nem érzett miatta lelkifurdalást“. Hogy nem álszenteskedő és szerelmi viszonyaiban nem volt aggodalmaskodó, még ezt is meg tudnók érteni. De azzal, hogy De Tavel elveinek volt alávetve, talán mégsem lehet mindent megmagyarázni. Még a legszabadabban gondolkodó nő szive rejtekében is van a szemérmességnek oly mentsvára, melyet nem hódítanak meg léha tanok. Nem, nem lehet egy nő összes cselekedeteit kívülről jövő hatásoknak tulajdonítani. De Tavel elveiből nem lehet elhihetően megmagyarázni azt, hogy „bizonyára naponkint húsz emberrel is szeretkezett volna teljes lelkinyugalommal, a nélkül, hogy több lelkiismeret furdalást érzett volna, mint vágyat“ „Az álszenteskedőket a szenvedély csábítja el, őt az álokoskodás. A legmegindítóbb és merem állítani legépületesebb társalgás közben is beleesett, a nélkül, hogy arczkifejezése megváltozott volna, a nélkül, hogy az önmagával való ellenmondásra gondolt volna. S ha szükség esetén félbeszakította ilyenkor a társalgást, ugyanazzal a komolysággal is folytatta, bensőleg annyira meg volt győződve, hogy mindez csak a társadalmi rend életszabálya, melyet minden lény saját felfogása szerint magyarázhat, alkalmazhat, mely alóla kivételt tehet a nélkül, hogy legkevésbbé vétné az Isten ellen . . . Bár ebben a tekintetben nem voltam teljesen az ő véleményén, be vallom, hogy nem mertem vele összetűzni, szégyelve azt a kevésbbé illendő szerepet, melyet magamra kellett volna vállalnom.“ E bőséges idézettel talán sikerült érthetővé tennem, hogy a szellemes, felvilágosodott De Warensné a legzsemérmetlenebb érzékiség fertőjében van s biztos kiszámítással rántja magával Rousseaut. Látjuk azt is, hogy a tüzes vérű ifjú nem tud, tán nem is akar, ellentállani. A csábító asszony befolyásáról, még más helyen is fogunk szólni; most csak annyit jegyezzünk meg hogy a betegeskedéstől és csapongó álmoktól gyötört ifjú ebből az *ártatlan* szerelemből életkedvet és

bizalmat merített. Tagadhatatlan, hogy De Warensné szerelme, melyet ő ártatlannak érez, feledtetí Rousseauval a betegsége okozta halálos aggodalmakat és így szenvedélyes buzgalommal adhatja magát a tanulásnak. Tökéletesíti magát a latin nyelvben, szorgalmasan tanulja a geometriát s főleg a természettudományokat. A Charmettesben töltött boldog napokat ismét megzavarja Rousseau betegsége; úgy érzi szívpolipja van s halálos aggodalmak közt utazik Montpellierbe. Útközben De Larnage asszonynyal kötött ismeretsége és viszonya elfelejtetik vele betegségét. Nevelőséget vállal a De Mably családnál, de nem sikerül gyakorlati eredményeket elérnie. Míg Rousseau távol van, addig a jószívű De Warensné siet mászt fogadni kegyeibe természetesen De Tavel tanításának hatása alatt s ismét a nélkül, hogy a legkisebb lelki-furdalást érezné. A Rousseau és De Warensné közti viszony elhidegül, mindazáltal az előbbi szeretne szeretne hálás lenni az anyai gondoskodásért. Új hangjegyeket talál fel abban a reményben, hogy új zenei rendszerével, melyben a hangjegyeket számokkal jelezte, meg fogja alapítani szerencsését s akkor megoszthatja keresményét De Warensnével, kinek mindenét köszönheti. Értekezését fel is olvassa az Akadémiában, de, bár sok bókot szerzett, mégsem csinált forradalmat. Hogy megélhessen követségi titkári állást vállal Velenczében. Ügylátszik komolyan veszi hivatását hathatósan védi a francia érdekeket, de Montaigu követ durvasága nagyon is érezteti vele függő állásának megalázó voltát, visszatér tehát Párisba. A vendéglőben, melyben étkezik, megismerkedik egy Le Wasseur Teréz nevű varrólánynyal. Az asztaltársaság tagjai a könnyűvérű vendéglősnével együtt megjegyzésekkel csipkedik a szerény varróleányt, Rousseau védelmébe veszi őt. Ekkor aztán vele kezdenek kötekedni s a leány iránt érzett részvét csakhamar vonzalommá válik Rousseauban. Nyílt védelmezője lesz a leánynak, a ki felénken, hálával eltelve tekint pártfogójára: „Szívünk viszonyának, hajlamaink megegyezésének nemsokára meg volt a rendes következménye” — mondja Rousseau vallomásaiban. Megígéri Teréznek, hogy nem hagyja el soha, de azt is, hogy sohasem veszi el feleségül. Abból a leírásból, melyet a *Vallomások* több helyén olvashatunk, Teréz alakja eléggé megismerhetővé válik. Műveletlen leány volt, a kit a tudás elemeire megtanítani lehetetlen volt, de a ki Rousseauknak nem egyszer, helyes érzéktől sugallt tanácsot adott. Teréz anyja, az öreg Le Wasseurné, ravasz, intrikus teremtsé volt, a ki beférkőzött Rousseau kegyeibe s ennek mintegy titkárává lesz, de sok kellemetlenséget és családi perpatvart okoz neki. Különösen mikor összeköltözik „a családdal” — akkor kell Rousseauknak éreznie viszonyuk ferdeségét. Anyósa házsártos — Rousseau barátai találóan nevezik őt kardos hadnagynak — sógora meglopja s ő napról-napra jobban érzi tehetetlenségét a családi járomban. A család tagjai mind rajta élösködnek, a mi nagyon megszaportítja Rousseau kenyérkereseti gondjait. Jól jegyezzük meg azokat az ellentétes hatásokat, melyek-

nek Rousseau ki van téve. A legközönségesebb emberek képezik a családi körét; a világ megváltására készülő írók: Diderot, Grimm, D'Alambert a barátai. Akarva nem akarva, ő is megváltó írói munkára készül, miközben családi életében a Terézzel való idillikus életet a legszürkébb perpatvarok tarkítják. Időközben Teréz áldott állapotba jut. Ez a körülmény zavarba hozza Rousseaut, de asztaltársai, a könnyelmű La Sellerné házának állandó vendégei, megadják az egyetlen segítséget, hogy kihúzhassa magát a bajból. Egymást érték itt a mulattató adomák megcsalt férjekről, elcsábított asszonyokról, ütökos lebetegedésekről és a menedékházaknak gyermekekkel való benépesítéséről. Az utóbbi szokás megkapja őt s ő minden aggodalom nélkül küldi a megszületett gyermeket a lelenczházba. Ugyanez a sors várt ezután született gyermekeire is. Ily alacsony bűnökbe viszi őt erkölcsstelen környezete és a maga könnyelműsége, midőn megírja híres *Értekezését a tudományoknak az erkölcsre gyakorolt hatásáról*. Annak a gondolatnak megfogantatása, melynek a mű létét köszöni s a siker, melyet vele elér, *írói hivatásának érzetére juttatja Rousseaut*. Lelkét az égi szikrák tüze hevíti, elméjét új igazságok világítják meg s mennél magasabb régiókban jár az író, az ember annál kevésbé tud a társadalmi élet bilincseibe illeszkedni. Rousseau úgy érzi, hogy abban a pillanatban vált elveszett emberré, mikor előntötte lelkét az a világosság, mely következő műveit: Az emberek között egyenlőtlenség okait, az *Emile-t* a Társadalmi Szerződést egyaránt áthatotta. Rousseau-nak igaza van. Azt az utat, ami még az életből hátra van, az ihletett író magasztos érzései és bűnbe sodort ember kínzó szenvedései között járja meg. A mit eddig írt, vagy tervezett, színdarabok, költemények, a zenéről szóló értekezések, zenei szótár írása, ezek mind csupán a kultúrától áthatott elme dilettáns játéka. Színdarabjaival is volt sikere, egyik színművét, a *Profétát*, a király előtt is előadták s ennek tetszését is megnyerte. D'Aumont herczeg be is akarja őt mutatni a királynak, hogy az írónak kegydíjat biztosítson. A színpadi siker nem hozza őt extázisba, a királynál való látogatásáról rövid töprengés után lemond, a kegydíjért nem áldozza fel függetlenségét. Mennyivel más azonban az *Értekezéseknek* eredete és sikereinek hatása. Hosszas bolyongások, céltalan ábrándozások után rátalál az igazságra, az eddig tanultakat ennek kereteibe illeszti, a demonstrált igazságot egy tudós társaság megkoszorúzza; az író egyszerre ezerek lappangó érzésének és hitének tolmácsaként látja magát: tudatára ébred missziójának. Rousseau életében ez az a határ, melyen túl nem szabad, nem lehet egyéni cselekvésére polgári mértéket alkalmazni. Sőt írói missziója kétségbe nem vonható tudatra ébredésének világánál kell még előbbi tetteit is megítélnünk. Nem akarom ezzel Rousseauban a bűnös embert mentetgetni. De feladatunk nem is mentetgetés, vagy vádolás, hanem a megértés. A misszió tudatára való ébredés lehet egy ihletett pillanat műve, de kezdete az egyén születésekor veszi kezdetét és az előkészület forrongása minden

időszakát betölti. A magasabb czélokra elhívtak a polgári életben nehezen tudnak elhelyezkedni és sokszor a polgári életnek legbecsületesebb intézményei is türhetetlen bilincseként nehezednek rájuk. Sokszor a legemberibb kötelességek elmulasztása nem okoz nekik lelki furdalást, holott az emberiség mulasztásai mérhetetlen fájdalmat okoznak nekik. Vérzik a lelkük az emberiség bűneiért, de a maguk bűnei súlyát még sem érzik eléggé. Vagy ha érzik is a maguk bűneit, vezeklésük a megtisztító fájdalom keresztül általános megnyugtató igazságokhoz juttatja őket. Az eszményi világ, melyben az elhívtak élnek, annyira sajátos, hogy sokszor lehetetlen azt polgári életükkel megnyugtató harmóniába hozni. És jaj annak az írónak, a ki, mint Rousseau, az eszményi élethez a mindennapi életben meg akarja valósítani... Mennyit hallunk és olvasunk azokról az ellentétekről, melyek nagy írók, tudósok, művészek élete és elvei közt tapasztalhatók. Az ihletett lelkiség elemzése nélkül talán elítélhetjük de nem érthetjük meg ezeket az ellentéteket; nem érthetjük meg, miért nem akarja látni testvéreit az, ki minden embert a maga testvéreinek tart; nem érthetjük meg a Platonokat, kik az államalkotás eszményi világából szólnak hozzánk, de irtózáttal fordulunk el a gyakorlati államalkotás vagy kormányzás mesterségétől; nem érthetjük meg a Sokrateseket, kik elbűvölő képet adnak a hazafiúi és polgári kötelességekről, de távol tartják magukat a mindent beszennyző politika hullámaitól s a kik feleségükről és gyermekeikről vajmi kevéssé gondoskodnak; nem a Rousseaukat, a kik a lélek leglángolóbb hevületével szállnak síkra gyermekeikért, de a kik gyermekeiket minden nagyobb lelkifurdalás nélkül küldik a lelelenzházba. A Rousseau kritikáknak ehhez az ütköző pontjához még vissza fogunk térni; a művészi jellemnek és az ihletett léleknek nyomában járó jelenségeket vázolni azért tartom szükségesnek, mert csak így érthetni meg azt a sok ellentétet, melybe a magasabb czélokért küzdő Rousseau a családi, társadalmi, vallási és politikai életben napról-napra belekeveredik. Elhagyatottsága, kényszerhelyzete, a szép De Warensné kérései valamikor áttérésre birták; meggyőződése ráveszi, hogy újra visszatérjen a protestáns vallásra. Életköriülményei Párisba ragadják, de „a nagy világ forगतagában, a vacsorák érzékiségében, a színházak pompájában, a kicsinyes dicsőség füstjében“ mindig csak ligetei, forrásai, magános sétáinak emlékei jutnak eszébe. Ez ellentétes hatásnak tudható be, hogy kapva kap D'Epínay ajánlatán, ki neki az Ermitaget falusi lakhelyül felajánlja. Arra egyelőre nem gondol, hogy e ténynyel vezérlő elvét, a függetlenséget áldozza fel. Arra sem, hogy D'Epínayné (ki alsó szoknyáját küldi el Rousseau-nak, hogy ebből melegítő mellényt készíttessen magának) hiúsága vezet. Híres udvarlót és mulattatót akar Rousseauban biztosítani, kísért akar fogni benne, midőn titokzatos betegségének gyógyítására Genfibe utazik. Grimm, D'Epínayné szeretője, volna a megmondhatója annak, mi volt e betegség. Neki volna *lovagias* kötelessége hölgyét elkísérni. Midőn Rous-

seau nem vállalkozik az alsórendű szerepre, durván kiutasítják tőlük idején az Ermitageból. Úgy látjuk, hogy ebben a nemtelen eljárásban nagy része van Grimmnek, Diderotnak is. Az utóbbit az írói, az előbbit az író és szerető kettős féltékenysége tüzezi Rousseau ellen. Ennek a két írónak Rousseau magán- és családi ügyeibe való beavatkozása oly nagy mérvet ölt, hogy méltán láthatunk bennük üldözőket. D'Alambert és Voltaire is írói ellenfelekből válnak valódi ellenséggül. Betegségén kívül bizonyosan a tényleges üldözések is fejlesztik Rousseauban az üldözési mániát. Rousseau mindig a legnagyobb, legemberibb bizalommal fordul barátai felé, szívében az igazi barátság kultuszát ápolja; hiúságtól ő maga ugyan nem ment, de irigység sohasem bántja. Annál inkább lesújtja őt a barátaiban való csalatkozás. Elmondhatjuk, hogy csaknem minden újabb barátság, újabb csalatkozásnak, megpróbáltatásnak lett forrásává. Diderot elzáratása szinte beteggé teszi őt; midőn egy társaságban elhalad Diderot börtöne mellett, nem tudja elpalástolni lelki háborgását. Grimmet hűségesen ápolja betegségében, bemutatja ismerőseinek. S jutalmul a két kortársban kell látnia legádázabb ellenségeit. Nem csoda, ha a keserű csalódások megingatják a beteg író lelki egyensúlyát és ha néha jóbarátaira is bizalmatlansággal, elfogultsággal tekint. Bizalmatlankodik De Luxembourgneban, aki pedig valóságban imádja a Júlia szerzőjét, ellenben imádja D' Houdetet grófnét, ki nem igen veszi őt komolyan. Sajátságos, mennyire benövik Rousseau útját az ellentétek tövisei. Mintha az eredeti filozófus és korának embere benne állandóan küzdenének. Imádja a függetlenséget, de helyzete, célja mégis mindig másoktól függő helyzetbe sodorják. Megveti a társaságot s egyben mindig keresi is. Magányra van szüksége, hogy gondolatai megfogjanak, de társaságra, hogy a magok elveszessenek. Gyűlöli az előítéleteket, de ezek életmódjában, szokásain, talán tudtán kívül, mégis uralkodnak. Nem szereti a nagyokat, az előkelőket, de mégis rájuk van útálva. Azt teljes nyugodtsággal megállapíthatjuk, hogy ha jótéteményeket valakitől el fogadott is, csak addig vette igénybe, míg őszinte barátságból fakadóknak érezte azokat. És ha ha neki hízelt is az előkelők hódolata, lelki függetlensége egy pillanatra sem tántorodott meg. A Mecaenások jóindulata jól esett lelkének, de forró hálaérzéséhez sohasem járult a szolgáltság halovány árnyalata sem. Montmorencyban a Luxembourg-palotában lakván, boldogan nevezte önmagát a világ legjobban és legkellemesebben lakó emberének. Lakosztályát boldog önfeledtséggel díszítgeti, becézgeti. „Midőn ott voltam — mondja Rousseau — azzal szórakoztam, hogy földfűszítsem a terrászt, melyet már két sor fiatal hársfa árnyékolt be; még hozzátettem kettőt, hogy lugast készítek, asztalt tetettem oda kőpadokkal, körülvettem orgonával, jázminnal; és szép virágszegélyt készítettem a két sor fa mellé. És ez a terrász, melyen megszelídítettem a madarak egész sokaságát, társalgó teremül szolgált, hogy ott fogadjam De Luxembourg-t és feleségét, De Villeroy

herceget, De Tingry herceget, De Montmorency hercegnőt, De Boufflers hercegnőt . . . Mindezt a látogatást De Luxembourg és a felesége kegyének köszönhettem és szívem hálával telt el irányukban. A meghatottság egyik elragadtatásában azt mondtam egyszer De Luxembourgnak, átkarolva őt: Ah, tábornagy úr, gyűlölttem a nagyokat, mielőtt önt megismertem volna és méginkább gyűlölöm most, mióta ön annyira éreztei, mily könnyű volna nekik nagyrabecsülnetni magukat . . .". Már az új Heloíze nagy feltűnést kelt, midőn *Emile*l és a *Contrat social*l készül meg-
lepni a világot. Sokat tanúlva a könyvekből s még többet zaklatott életéből, látóköre szélesbül. Belátja, hogy mindennek a gyökere a politika, tehát a politika kérdéseivel kezd foglalkozni: mely kormányforma teszi legokosabbá és legjobbá a népet, mely kormányforma alkalmas leginkább a törvényekhez, hogy lehet az embereket a természet törvényei szerint, de mégis állampolgárokká nevelni. Az Emil és Társadalmi szerződés kinyomatásának titokzatos részleteiről a Rousseau-tanulmányok más helyén van szó, itt csak annyit említsünk meg, hogy e könyvek megjelenése után kezd igazán kiélesedni Rousseau tragikus sorsa. E könyvekben lelki kincseinek legjavát adta, békére sóvárgó lelke nem is sejtette, hogy mily viharokat fog eszméivel, felfogásával aratni. Mikor pedig a titokzatos suttogásokról, melyek könyveinek megjelenését követik, értesül, teljes hittel bízik abban, hogy jóbarátai megmentik. S mit tapasztal? Azt, hogy magasztalói elkerülik, a neki írt leveleket visszakerik, a most írt leveleiket alá nem írják, nehogy a lelki közösség gyanújába essenek. Rousseau teljes jóhiszeműségében — a nagyokat jellemző naivságának lehetne ezt nevezni — csöndesen, nyugodtan, szinte lelki vidámsággal várja a fejleményeket. Egy este, szokása szerint a bibliát veszi kezébe és a Birák Könyvének olvasásába merül. A történet meghatja, álmódzva foglalkozik vele, midő egyszerre zaj és világosság ébreszti fel. De Luxembourg tábornagné ír levelet Rousseaunak és De Conti herceg levelét küldi neki. Megtudja e levelekből, hogy az ellene való „forrongás roppant nagy; semmi sem háríthatja el a csapást; az udvar követeli, a legfőbb bíróság akarja; hét órakerendelik el a letartóztatást és rögtön érte küldenek, hogy elfogassák. Ezekkel az izgatott szavakkal mondja el Rousseau annak a nagyon szomorú éjszakának történetét, melyben legjobb barátai, megmenteni nem tudván őt, gyors menekülésre ösztönzik. Megható érzések közt búcsúzik De Luxembourg tábornagytól, ki maga is nagy lelki harcokat vív. A mi még hátra van Rousseau életéből, az tényleges üldözéseknek, az üldözési mánia által még jobban nagyított és szaporított sorozata. Yverdunben nem hagyják nyugodni: a párisi elfogatási parancsot ugyanis hamar követi a genfi határozat. Val De Traversben nem sokáig maradhat, Neuchâtelben a papok a népet ellene izgatják. Motiersban az ottani leltekésznek valódi vagy képzelt üldözései miatt szintén nem lehet maradása. Üldöztetése alatt a legboldogabb napokat Saint-Pierre

szigetén élte *procul negotiis*, a természetes falusi élet örömei között. Mikor a hatalom innen is kiüldözi, Bieneben él át nagyon keserű csalódásokat. Angolországi tartózkodása idején fokozódó betegsége és a tényleges üldözések hatása alatt üldözési mániája egyre fokozódik, az őt vendégül látó majd vendégségbe elhelyező Humet gazembernek látja s nevezi, mire ez is durván, nemtelenül viselkedik a beteg íróval szemben, Rousseau újra Franciaországba megy, Párisban tartózkodik, nagy nyomorúságba jut és — mily tragikum! — a függetlenség rajongó híve körlevelet ír a könyörületes emberekhez, hogy adjanak neki és feleségének életfogytiglan való ellátást. M. de Girardin birtokán, Hermonville-ben végzi be zaklatott életét 1778. július 2-án. Ennyiben óhajtottuk összefoglalni főbb fázisait ennek a bonyodalmas életnek, hogy ezen adatok alapján s ahol szükséges, kiegészítése útján megalakíthassuk a nagy író emberi jellemének képét.

Féltékenység, érzékenység, magánykedvelés teszik Rousseau alapjellemtvonásait. Ha ezek Rousseau eredendő tulajdonságai, nagy mértékben fokozhatták ezeket életkörülményei is. Anya nélkül, könnyelmű gondolkodású atyjának védőszárnyai alatt nevelkedett. A védőszárnyakat azonban csak képletes értelemben lehet venni, mert az apa nem törődött gyermekével. Ebből a nemtörődésből származik a gyermek korai szabadságérzete, majd féltékenysége, mikor rokonok, idegenek és durva mesterek korlátozzák szabadságát. Egyedülvalóságából megértjük a magány rajongó szeretetét, mert már gyermekkorában önmagára és könyveire van utalva. A mohón olvasott könyvek fogékonyságát, érzékenységét, képzelőerejét befolyásolják. És befolyásolják érzékiségét is, mely oly végzetessé lett rá egész életében. Még a fogalmakkal nincs tisztában, mondja ő maga, midőn szenvedélyek izgatják lelkét. Csapongó fantáziája szeretőkkel népesíti meg a világot; rajongó lelke eszményekért sóvárog, miközben az önfertőzés rút mocsarába süllyed. Az érzékiséget, Rousseau jellemének egyik alapvonásául kell megjelölnünk. Csak így értjük meg a gyermek Rousseau szerelmét Lamercier kisasszony iránt, az ifjúét de Warensné és a férfiút Teréz iránt. A mi az elsőt illeti, az életrajzban elmondottakhoz nincs mit hozzátennünk. De Warensnéről és Terézről könnyű volt megállapítani, hogy nem voltak Rousseauhoz méltók. Érzékiségtől áthatott egyénekre nagy befolyással lehet egy igazán szerető s igazán megértő nő. Ily nő a szeretett férfi legnemesebb ténykedéseinek lehet ösztönző erejévé. Ily nő nemes irányba terelheti a férfit féktelen energiáit. De Warensné nem ilyen nő volt. Befolyása Rousseau szellemének fejlődésére ugyan tagadhatatlan. Művelt, szellemes asszony létére megkedvelte Rousseauval a tudományokat, megszabadította számos előítélettől, sőt ő emelte a dogmák fölé a még csodajelekben is hívő, rajongó ifjút. Az ő társaságában növekszik Rousseau tudomány-szomja; éjt-napot egygyé tesz, hogy minél többet tanuljon, hogy az imádottnak tessenek, hogy szellemes és így hozzá méltó legyen. Két-

ségbevonhatatlan, hogy Warensné, mellett lefolyt élete sok termékeny eszmének lett forrásává. Amde ezt a forrást nem találhatta volna e meg egy eszményi czélokért hevülő, tisztességes nő oldalán is? És a látszólagos előnyök nem vezették-e Rousseaut, az érzéki s tán éppen ezért nagyon fogékony ifjút egy hamis erkölcsi világba? Elgondolhatjuk, hogy De Warensné, aki a nap bármely szakában minden teendői között, bármily természetű eszmecsere kapcsán, időt szakított magának a szeretkezésre, mily hatással volt a különben is lángolóvérű ifjú erkölcsére. Rousseau úgy képzelte, hogy De Warensné rá nézve a lelki megnyugvás forrása, pedig a valóságban csak a fizikai kielégültség posványos kútja volt. Mennyi szenvedés után tanulja megismerni a De Warensné iskoláján átment Rousseau, az erkölcsnek helyes útjait! Mily kemény lelki harcok után ismeri fel saját erkölcstelenségeit, melyeket Warensné csábos ajkáról szitt életfilozófia köpenyege alatt gyanútlanul elkövetett. Ő maga ezernyi lelkifurdalása közt is hálásan gondol megmentő angyalára, de nekünk még sem nehéz Rousseau számos bűnét, vagy szerencsétlenségét De Warensné befolyásának tulajdonítani. Az érzéki, de egyben érzékeny Rousseau-nak valóságos tragikum, hogy bár maga eszményekért sóvárog, még sem él benne a vágy, hogy eszményekért rajongó nővel élje le életét. Nem sajtáságos-e, hogy egy Rousseau oly nővel tudja leélni életét, mint Le Vasseur Teréz? Jólelkűnek festi e nőt, de egyben a legnagyobb mértékben tudatlannak. Az ellentétek vonzzák egymást, de bizonyos határon túl kizárják egymást. Már azok a körülmények is, melyek között Rousseau e nőt magáévá teszi, későbbi lelki harcok csiráit rejtik magukban. Mennyire ráismerünk De Warensnének, a nem kényes erkölcsű és izlésű filozófáló nőnek tanítványára abban a Rousseauban, ki örvend, hogy nem találta Terézt olyannak, a milyennek nem is várta: tisztának. Mily feltűnő ellentét ez: az eszmények hirdetője örvend a tisztátalanságnak. Drágán fizette meg Rousseau ezt a bűnös örömet. Hogy Teréz és anyja nagy adósságokat csinálnak az ő rovására, ez még nem volna nagy jelentőségű baj. Teréz erkölcsére nézve eltérő adataink vannak. Állítólag annyira könnyelmű erkölcsű volt, hogy Rousseaut állandóan féltékenység gyötörte; hogy abban sem lehetett biztos, ő-e az atya Teréz gyermekeinek⁵; oly feltevés is van, mely szerint e bizonytalanság lett volna az oka annak a bánásmódnak, melyben Rousseau gyermekeit részesítette. E feltevésnek ellentmond Rousseauknak gyermekeire vonatkozó nem egy vallomása s másrészt nem lehet kétségbevonni, hogy Teréz elég türelmes osztályosa volt Rousseau zaklatott életének. Hogy csakugyan korlátolt volt-e Teréz, mint Rousseau leírja, afelett lehet vitatkozni. Hildebrand, Rousseauknak egyik német kommentátora, nem tudja összeegyeztetni Rousseauknak Terézzel tett nyilatkozatait

⁵ L. Buffenoir: Jean Jaques Rousseau et les femmes 66. o. l.

azzal a helyzettel, melyet ez a társadalomban elfoglalt. Hogy farsagatlan személy volt, azt ő is elismeri, de másrészt hangsúlyozza, hogy Montmorencyban szívesen látták vendégül, hogy D'Épinay asszony, D'Hudetot grófné állandó összeköttetésben álltak vele, hogy Montluisban a Luxembourg családdal egy házban lakott, stb. Úgy vélem, hogy Teréznek az úri társaságokkal való közlekedése nem bizonyít a mellett, hogy nem volt nagyon műveletlen. Mint a „zord medvének” — a hogy Rousseaut bizalmas körben nevezték — a világkerülő remetének, a nagyhírű írónak, kedvese igényt tarthatott a XVIII. sz. társaságainak érdeklődésére. Ha ez az érdeklődés nem csupán az író kedvesének, de az ő saját személyének járt volna ki, akkor nem vált volna Teréz Rousseau lelki megrendülésének egyik indító okává. Kísérjük figyelemmel azokat a sorok közötti panaszokat, melyeket a *Vallomások*-ban olvashatunk s menten belátjuk, mily tragikus örvénybe rohant De Warensné tanítványa. Már tizenkét éve vannak együtt, midőn Rousseau „élénken érzi a balgaságot, hogy viszonyuk első idejében nem fordította hasznára azt a fogékonyságot, melyet szerelme adott neki, hogy őt tehetséggel és tudással gazdagítsa”. Ime az első fulánk: érzi Teréz tudatlanságát. Ez a tudás „közelebb hozva minket visszavonultságunkban, kellemesen foglalta volna le mindkettőnek idejét, anélkül, hogy együttlétünk unalmaságát éreztette volna.” Ime a második fulánk: Teréz unalmassá kezd válni. A szerelmes áradozások, amelyek még ezután is elhagyják ajkát, voltaképpen az önámítás jelei. Tizenkét évi együttlét után jön rá Rousseau, hogy nincs Terézzel egy közös gondolata sem. „Bár az enyém volt — mondja Rousseau — éreztem, hogy mégis hiányzik nekem; és az az egyedüli gondolat, hogy nem vagyok neki mindene, azt eredményezte, hogy ő majdnem semmi sem volt nekem.” Tehát Rousseau és Teréz már semmik egymás számára. Sem De Warensné erkölcsstelenségét nem lehet a kor viszonyaival mentegezni, sem Rousseauanak Terézszel való szerencsétlen viszonyát. A házasságon kívüli szerelem mindennapos dolog volt ugyan e korban, ámde a házasságtörésnek is megvolt a maga morálja és logikája. Ha a Teréz iránt való szerelem nem volt logikus, a De Warensnéval való viszony nem morális. D'Hudetot grófnének is volt szeretője, De Boufflers hercegnőnek is, de ezek mindhalálig hívek voltak hozzájuk méltó kedveseikhez. Annak a két nőnek, de Warensnének és Teréznek erkölcsstelensége illetve tudatlansága észrevétlenül is nagy rombolást visznek végbe Rousseau lelkében. A veleszületett szervezeti hajlandóságon kívül bizonyára ők voltak okai annak, hogy az ember-szeretet apostola embergyűlölővé, a társadalmi formák megálmódója emberkerülővé s az örök béke fanatikus híve emberekkel és emberi viszonyokkal összeütköző forradalmárrá lett. Hogy Rousseau ily összeütközésekbe s ezek folytán meghasonlásba került, abban barátnőinek és barátainak is nagy része volt. Igaz, hogy szellemének fejlődését ezek nélkül nehezen tudnók megérteni.

Grimm, Diderot, D'Alambert a XVIII. sz. filozófiájának illetőleg filozófiai eszméinek tipikus képviselői. Az ezekkel, főleg Diderotval való ismeretség nélkül alig tudnók Rousseau működését, szellemének merész szárnyalását elhézpzelni, Az *Encyclopédie*, ez a páratlan irodalmi vállalat, czélul tűzi ki, hogy minden emberi ismeretet osztályozzon és értékeljen, másrészt, hogy a mult minden hitét, erkölceit s intézményeit lerombolja, Diderotnak, az *Encyclopédie* szerkesztőjének, átfogó szelleme hatalmas ösztönzője a Rousseau lelkében szunnyadó energiának. De viszont Diderot és társainak anyagiás életfelfogása arra kényszeríti Rousseaut, hogy velük éles ellentétbe helyezkedjék. Ez mutatja Rousseau eredetiségét. Kora nagy szellemeivel való barátsága csak arra való volt, hogy sajátos erőit juttassa érvényre. Hogy egy-egy régebbi barátjának vagy jóakarójának emléke is mily termékenyítő hatással volt fogékony lelkére, azt Gaime és Gätier példái mutatják. D' Altuna barátsága, Keith lord társasága, Luxembourg tábornok ragaszkodása, mind a szellemi felfrissülésnek és erkölcsi felbuzdulásnak forrásai. Rousseau nem horatiusi bókolással, de örvendő lélekkel veszi igénybe a megértő Mecaenasok szivességét. És ez az általános hódolat, melylyel korának asszonyai körülveszik, mily felfrissítő forrása lángoló szelleme alkotásainak. Montmorency hercegnő reszkette ír neki levelet, De Boufflersné el van ragadtatva az örömtől, mert Rousseau elfogadta tőle az ajándékul küldött mézet. Nagy kegy volt ez Rousseautól, mert a függetlenségre törekvő író túlzott érzékenységében durván utasította vissza a leggyöngédebb és elfogulatlanabb figyelmet is. St. Beuve *Archépeke a francia társadalomból* című művében külön tanulmányban bizonyítja De Boufflers asszonynak a szeszélyes Rousseau iránt tanúsított gyöngéd vonzalmát. Faguet lélektani okokból magyarázza azt a nagy, sokszor szerelemmé fokozódó gyöngédséget, melyet a XVIII. század asszonyai Rousseau iránt éreznek. „Az asszonyoknál, — mondja Faguet — a csodálat szerelembe megy át“. Rousseaut pedig csodálták Franciaország és Európa asszonyai, „mert szellemes volt“. Ha már a *Discours* szerzőjét is bámulták felfogásának eredetiségéért, annál inkább lehetett bámulat tárgya a *Nouvelle Heloïse* szerzője. A *Nouvelle Heloïse* hatására nézve jellemző a *Vallo-mások* következő részlete: „A farsang elején jelent meg. Egy könyvügnök elvitte De Talmont hercegnőnek az egyik operabál napján. Vacsora után felöltözködött, hogy oda menjen és vátrakozva az indulás idejére, olvasni kezdte a regényt. Éjfélkor elrendelte, hogy fogjanak és folytatta az olvasást. Jelentették, hogy a lovakat befogták; nem válaszolt semmit. A személyzet látva, hogy megfélemedezik, jelentette, hogy két óra. Nem sietős, mondta folyton olvasva. Egy idő múlva órája megállván, csöngetett, hogy megtudja, mennyi az idő. Azt mondták, négy óra. Ha így van, válaszolt, már késő, hogy a bálba menjek; fognak ki a lovakat. Levetkőzött és olvasással töltötte az éj hátralévő részét“. A nagy gondolkodó lelkének elégikus és lírikus húrjai rendülnek

meg e műben s ez hódítja meg az asszonyokat. Szerették benne az asszonyok az erényt s az erény hirdetőjét. Ez persze csak a kor felfogásából érthető meg. „Boufflersné, D' Hudetotné, De Verdelinné korokban tisztességes asszonyoknak tekintetnek“. Szerencsétlen, akaratok nélkül kötött házasságuk megmagyarázza viszonyaikat. A cinikus Voltairerrel, az ingyencz Diderotval szemben egy ókori stoikus mintaképét látták Rousseauban. Szóval: Rousseau szelleme az, ami meghódítja kora asszonyait. Még De Crequi asszony is, ki meggyőződéses katolikus („une catholique convaincue et pratiquante“) fülig szerelmes lesz Rousseauban. Faguet szerint még tán az is érdekességet kölcsönözhetett Rousseauknak az asszonyok szemében, hogy a nép embere volt. Elhanyagolt nevelésű, bárdolatlan s így szelleme által annál fellünőbb. A jóbarátok és barátnők serege természetesen növeli az író önérzetét, erősítik a lelkében élő hitet, mert számuk gyarapodása a hívők számának szaporodását is jelenti. Ámde a barátok és barátnők társasága nem csupán az ihletettség forrásai. Emberi gyarlóságtól megverve nemcsak mint hívők, de mint irigykedő vetélytársak, mint viszályok magvainak elhíntői hálózják körül Rousseaut. Ha Rousseau szellemi életében nagy jelentősége volt Diderot barátságának, úgy egyéni szerencsétlenségeiben ép oly jelentékeny szerepe volt Diderot intrikus szellemének. Rousseau alapján véve ragaszkodó lélek, ki a legnagyobb odaadással szereti nagyszellemű barátját, Diderot-t. Elpalástolhatatlan fájdalom fogja el, mikor ezt a vincennesi toronyba zárják. S midőn Diderotnak megengedik, hogy a vincennesi kastélyban és parkban tartózkodjék és barátait is fogadhassa, Rousseau „hozzá rohan, fölkiált; arcát tapasztja az övéhez, szorosán átkarolja, könnyeivel és zokogással beszél hozzá, a gyöngédség és öröm fojtják el hangját“. Az Ermitageben való megtelepedése óta kerüli Párist, de Diderot-t kivételesen meglátogatja. Nagy ragaszkodásának jutalma, hogy Diderot mindent megtesz, a mivel Rousseauknak családi kellemetlenségeket szerezhet: összeveszejtő Teréz anyjával, bizalmatlanná teszi iránta D' Epinayné s mindent elkövet, a mivel hírnevének árthat. Alighanem ő a megindítója annak a csúf rágalomnak is, mely szerint Rousseau Diderotnak köszönheti az első értekezés alapeszméjét. Csak Rousseau halála után, La vie de Sénèque című 1782-ben megjelent művének bevezetésében érzi magát arra kötelezve Diderot, hogy tisztázza a súlyos vádat. Eddig hallgatással látszik tápot adni a futó, tüzként terjedő sötét rágalomnak. Diderotnak különben hatalmas szelleme barátaival való viszonyában nem tudja megtartani az objektív színvonalat. Diderot nem küzd önmagával azért, hogy tetteivel eszményeket juttasson kifejezésre. Diderot tékozolja szellemi javait, ha megfizetnek érte, Rousseau képtelen a kenyérkeresetből való vásárra, nehogy a gyakorlati szempontok elfojtsák szellemét... Valamint a Diderotban úgy a Grimmben való csalódások is megrázó hatással vannak Rousseau érzékeny lelkületére. Grimm, kit Rousseau előkelő ismerőseinek bemutatván nagy-

világi viselkedésével messzemenő összeköttetésre tesz szert, nem is akar tudni többé ragaszkodó barátjáról. Számító világi, a kinek minden mosolya vagy sóhajtása arra szánva, hogy bizonyos körökben hatást idézzon elő s hogy e hatást aztán gyümölcsöztesse. A félénk Rousseauval gögösen bánik s azon van, hogy anyagi jövedelmeitől megfoszssa őt. Rousseauinak az Értekezésekkel elért hallatlan sikere nem hagyja nyugodni Grimmet s talán mert érzi, hogy a magány a forrása Rousseau meglepő termékenységének, minden módon megzavarja a világi élettől visszavonult remete író életét. Grimmnek biztosan nagy része volt abban, hogy kedvese, D' Epinay asszony télviz idején zavarta ki lakásából az ermitagei magányba csalogatott író. Az elmondottakból világosan láthatjuk a barátok és barátnők befolyását. Írói szellemére fellendítően hatottak, de másrészt sok társadalmi csapást mértek rá. Súlyos emberi elkeseredések, csalatkozások, üldöztetések ugyanazon forrásból fakadnak, mint az író prófétai szárnyalásai. A nagy szellemeket átható fenséges eszmények és barátok okozta kicsinyes küzdelmek közt vonúlnak el előttünk az író emberi tettei s e tettek megítélésénél nagyon óvatosaknak kell lennünk. Figyelembe kell vennünk az író eredendő hajlandóságait, a milieut, melyben gyermekkorában s később élt, melyből téves erkölcsi felfogást szívhatott magába; figyelembe kell vennünk azokat az ellentéteket, meghasonlásokat, melyek a valóságos viszonyok és az ő eszményi világa közti különbségekből származhattak; vizsgálni kell, vajjon a ráható szubjektív és objektív tényezők mennyiben befolyásolták lelki állapotát, mily mértékben alakították gondolatvilágát s végül, hogy az adott viszonyok közt mily beszámítás alá eshetnek tettei? Az emberek jólétéért küzdeni s állandóan összeütközésben lenni az emberekkel: ez Rousseau tragikumája. Nehéz dolog volna ezt az ellentétet, melybe Rousseau a maga korával került, tisztán „baráti” intrikáknak tulajdonítani.

A XVIII. század szellemére a természettudományok bélyege annyira rányomódik, hogy mindent a természet törvényeivel akarunk magyarázni s Faguet szavai szerint nemcsak a „természetfeletti” nem létezik többé, hanem „még az emberi szempont sem marad meg; vége immár minden metafizikának, vége minden vallásnak: vége mindennek, le egészen az erkölcsig, mely úgy sem foglalhatik bent a természetben, csak az emberben van meg s így elvégre odajut, hogy mint az előítéletek legutolsója szerepel a kor szemében.” Ez a bélyeg Rousseauinak, a társadalom keblén élő embernek, nem egy tettén meglátszik, de másrészt e század szelleme az, mely Rousseau jobb énjét forradalomra szólítja. A vallás- szabadság eltörlése a nantesi rendelet által, a protestánsok üldözése természetesen harczbaszólitották az igazságért küzdő Rousseaut. Így érthető meg az a sajátos ellentét, hogy Rousseau, aki az erkölcs nevében szembeszáll korának materialista filozófusaival, másrészt maga kerül ellentétbe az egyházzal, mely az erkölcsöt hirdette ugyan, de csak a dogmák megszabta szűk korlátok közt

gyakorolta. A materiálisták és az Egyház egymásnak heves ellenségei, közös ellenségeivé lesznek a maga sajátos útján haladó Rousseau-nak. Igaz, hogy politikai, vallási reformok tekintetében egy kalap alatt szokták emlegetni Voltaire, Montesquien, Diderot és Rousseau nevét; ez csak annyiban jogos, mert ők mindnyájan bátrak voltak felszínre hozni minden a vallás és politika kereteibe tartozó kérdést. Ennyi csupán a közösség Rousseau és nagynevű kortársai között. Ebből a közösségből következett, hogy az irodalomba, melynek eddig művészi céljai voltak csupán, a hasznosság gondolatát, reformáló szellemet, a szociális tendenciákat vitték be. De a közös célok mellett mennyire sajátosak Rousseau eszményei. Egyenlő írtózáttal fordul el az egyház kegyetlen dogmáitól s az egyházi dogmákat gúnyosan támadó atheistáktól. Nem azért, hogy az arany középútat keresse, hanem hogy távol az Egyház s ennek ellenfelei által követett végletes nézetektől, új utakon keressen új igazságokat. Ime az ellentétek másik szülőoka. A vallásos Rousseau szembehelyezkedik az atheista filozófusokkal s az ezek ellen küzdő Egyházzal. Ellentétes világnézetek malomkövei közé kerülvén, hogyan is menekülne sértetlenül. Tanai általános értékek mellett is kifejezési formáikban annyira individuálisak, hogy azok védelmére semmiféle világi vagy egyházi hatalomhoz nem menekülhet. Üldözöbe veszi Franciaország, Svájc, sőt imádozott hazája, Genf is. S ami az egyházi hatalmakat illeti, a katolikus egyház sem üldözi őt nagyobb türelmetlenséggel, mint a genfi protestánsok. Az egyházi és világi hatalmakkal való ádáz küzdelemhez csatlakozik a társadalommal s az ebben uralkodó kultúrával való szembeszállás. Ez a legádázabb küzdelem logikai kényszerűséggel következik a megelőzőkből. Az egyházi és világi hatalom elvei a társadalmi életben, a kultúra megnyilvánulásaiban mutatkoznak leginkább s mennél inkább csődöt készülnek mondani ezen elvek, annál több lenyűgöző formával igyekszik a társadalom a tartalom hiányát elfedni. Az „emberszerető“ Rousseau világggyűlöletét könnyen megérthetjük, ha azokra a riktó ellentétekre gondolunk, melyek a XVIII. sz. Franciaországának különböző néprétegei között fennállanak. Taine⁶ „A jelenkori Franciaország alakulása“ című nagy művének „A régi uralom“ című kötetében özőnével látjuk a példákat, melyek az ancien régime halálra értségét igazolják. Gondoljunk a *tartománygyűlésekre*, melyek nem egyekek, mint hat hétig tartó *dorbézolások*; gondoljunk az *udvari tisztségek*, a *házi sinecurák* szertelen nagy számára; gondoljunk a *vadászat elfajulására*, mely a főúri és főpapi kedvteléseknek

⁶ Taine: A jelenkori Franciaország kialakulása I. k. 107. (ford. dr. Toldy): „... de Brienne, ki Rohan után a leggazdagabb volt, elhagyva egyházi szolgálatát, a kincstárba küldötte emberét, hogy felvegye azon 20.000 lívret, mely neki a még le nem télt holnapra járt; e pontosság annál feltűnőbb, mert nem tekintve a hivatalával járó jövedelmeket s az általa bírt Szentlélek-renddel járó 600 lívret, javadalmaiból 678.000 lívret kapott évenként és legújában egyik apátságban, a levágott fa egy milliót jövedelmezett neki.“

rendeli alá a föld népének érdekeit; gondoljunk a kasziokra és pártokra, melyek a társadalom egészséges fejlődését lehetetlenné teszik; gondoljunk az apátságok roppant jövedelmeire; gondoljunk a királyi udvar erkölcsstelen pocskolásaira; gondoljunk arra, hogy „a nagyok a helyett, hogy a nemzet képviselői lettek volna, a fejedelmek kegyenczei akartak lenni, megnyírva a nyáját, melyet oltalmazniok kellene“; gondoljunk az alsó papság nyomorúságára és a főpapsággal helyzete javításáért folytatott eredménytelen küzdelmére; gondoljunk az uralkodó rétegek élvezethajhászatára, melyben a király jár elől; gondoljunk a versaillesi házban történt lopásokra, az udvaroncok aljas seregére, a királyi házban udvar pompájára, az udvarhölgyek messzemenő hatalmára és gondoljunk az álerkölcsök szolgálatában kifejlődött *szalonéletre*, mely bűnöket fedezett s nem egy bűnre serkentett; gondoljunk a hitvesi hűség teljes hiányára⁷, a gyermek elhagyatottságára; gondoljunk arra, hogy *e korban a tánczmester játszotta a gyermek nevelésében a főszerpét*, gondoljunk azon főúri lakomákra, melyeken a bor vízhez hasonlóan csörgedezett a szökőkutakból s melyeken vacsora végzetével az összes csemegéket az ablakon dobták ki; gondoljunk a szalonokban lábrakapó szellemre, melynél fogva csak allegoriává lesz maga az erkölcs; gondoljunk arra, hogy e kor vezető rétegei az életet álarcz nélkül el sem tudják képzelni, hogy az egyéniség ily körülmények közt teljesen feláldoztatik a társadalmi illemszabályok oltárán... És mily csodálatos vagy talán nagyon is természetes jelenség, hogy a szalonélet e sivárságában oázisok kezdenek mutatkozni! Mintha az emberiség tespedt szelleme és erkölce hosszú bűnös álmot után végre ébredni akarna! Filozófusok, színműírók akadnak, kik nevetségessé teszik a tradícionális bűnös szellemet, hogy aztán kiírtsák és újat teremtsenek helyébe! És a bűnös század gyermekei kacagnak a mókákon, melyekkel önmaguk állíttatnak tükör elé. A szalonok fiai nemcsak a dorbézolásba, hanem a semmittevésbe is beleúnnak és hogy testileg-lelkileg elfoglalják magukat, himzörámát visznek magukkal s ezzel vagy egyéb kézimunkákkal foglalkoznak. És bár a régi gyönyörökről lemondani nem akarnak, megkedvelik a természetet, érdeklődni kezdenek a tudomány, a nevelés kérdései iránt, az irodalom is kezdi az embereket érdekelni, igaz, hogy a százados képmutatást nehéz egyszerre levetközni és az irodalomnak még nem elég komoly megbecsülése az, hogy a hölgyek Voltairet látva, illendőnek tartották elájulni a meghatottságtól; és a természetnek még nem elég komoly megbecsülése, hogy a királyné falut alkot Trianonban,

⁷ Nagyon jellemző e kor erkölcsére az, amit Taine (id. m. I. k. 212. o.) feljegyezt: „Lauzun herceg mások iránt ép oly elnéző volt, mint a milyen elnézésre volt szüksége neki magának. Azt kérdezték egyszer tőle, mit válaszolna nejének, ha ez, kit tíz év óta nem látott, azt írná neki, hogy várandós. Rövid gondolkodás után így szólt: Ezt írám neki, el vagyok ragadtatva, hogy az ég végre megáldá trigyűnket; vigyázzon egészségére, ma este eljövök tiszteletemet tenni.“

hogy ott rendezze a pazar multságokat. *Mint az ébredező erkölcs, tudásvágy, lelkiismeret jelei, mindenesetre figyelemreméltók e jelenségek; jellemző, hogy a hol legnagyobb a korrupció, az arisztokraciában, ott látjuk felbukkanni a szellemi és erkölcsi megújulás forrását.* E század írói lehetnek tán a nép emberei is, de arisztokrata barátok segítségével, előkelő Mecaenasok vállain jutnak az érvényesülésre . . . Ha figyelembe vesszük a század bűnös, forrongó, majd önmagát felfrissítő szellemét, akkor tán jobban megértjük Rousseauban az emberi ténykedések és írói fellendülések éles ellentétét. Megértjük, hogy gyűlöli az arisztokratákat, de keresi is őket; hogy rajong a függetlenségért, de még sem tud a függéstől megszabadulni; hogy rajong a természetért s mégis a bűnös és gyűlölt fővárosban jut írói missziójának tudatára; hogy eszményekért küzd, míg ő maga a kicsinyesség és bűn posványában szenved; hogy a lemondást hirdeti, de ő maga, érzéki-ségétől hajtva gyönyörök után futkos; hogy a családi élet eszményét alkotja meg, ő maga azonban csak testi kielégítést keres a családi életben s gyermekei felnevelésére nem vállalkozik, sőt lelelcházba küldi őket . . ., hogy a kultúra ellen küzd, de ő maga tudományszomjas lélekkel merít annak forrásaiból. Mily találóan jellemzi Taine⁸ ezt az ellentétes tulajdonságokból megalkotott egyéniséget: „Rousseau sajátságos, eredeti, magasröptű ember volt, de gyermekségétől fogva magában viselte az örültség csiráját; csodálatraméltó, de egyensúly hijával levő szellem, kiben az érzések, indulatok és képzeletek igen erősek valának; *vak és éleslátó* egyszerre, valóságos és beteg költő, ki a dolgok helyett ábrándjait látta, a regényben élt s azon lidércnyomás alatt halt meg, melyet maga készített magának, . . . minden tekintetben aránytalanságban áll a világ dolgainak folyásával szemben, neki ment mindennek, megsebezte, beszennyezte magát az út minden sarkán; túlzásokat, silányságokat, gázságokat követett el, ezek dacára mindvégig megőrzé gyengéd és mély érzékenységét, emberségességét, a megindulást, a könnyek adományát, a szeretet képességét, az igazságosság szenvedélyes szeretetét, a vallásos érzést, lelkesülést mint mindmegannyi élő gyökereket, melyekben a nemes nedv buzog, míg a törzs és az ágak elsatnyulnak, elvesztik alakjokat, vagy beszennyeztetnek a lég kedvezőtlen benyomása következtében.“ . . .

Próbáljuk a csodás, sőt rejtélyes ellentmondást Rousseau egyéniségében megfejteni! Keressük az örültség csiráit, melyet Taine szerint már gyermekkorától kezdve magában hordott; feledkezzünk meg a nagy íróról, költőről s vizsgáljuk a szegény üldözött *beteg* embert! Vizsgáljuk meg sajátos lelki alkotása mellett azokat a fizikai okokat is, melyek Rousseau élete folyására hatottak, hogy láthassuk, vajjon *a lég kedvezőtlen befolyásán kívül* nem

⁸ I. m. I. k. 349. s köv. I.

lehet más, belülről jövő hatásoknak tulajdonítani a meghasonlásokat, az ádáz küzdelmeket, melyeket Rousseau átszenvedett. Nem lehetne-e betegségéből megmagyarázni, hogy nemcsak mások eszméivel, de önmaga legszentebb elveivel is nem egyszer éles ellentétbe jutott? . . . Rousseau maga sokat beszél vallomásaiban s más műveiben születése körülményeiről, betegségéről, halálól való félelméről. Bizonyos szervezeti gyengeséggel született, hólyaghurut kínoztá már gyermekkorában, csak nagynénjének, aki nevelte az anyátlanul maradt gyermeket, köszönhette életbenmaradását. Az önfertőzés, melynek kis gyermekkorában áldozata lett s melyet abba hagyni férfikorában sem tudott, állandóan gyöngítette életerejét. Talán a természet ösztönszerű szeretetének, az evésben, ivásban, életmódjában tanusított mértékletességének köszönhette, hogy folytonosan betegséggel küzködve is magas kort tudott elérni. Hanem hogy betegsége hatással lehetett vágyainak, hajlamainak fejlődésére, izlésének kialakulására, elveinek, meggyőződésének megacélozódására, működésének irányára, jelleme alakulására, az valószínű. Már a XIX. sz. ötvenes éveiben Rousseau-nak nemcsak filozófiai, pedagógiai, politikai rendszerrel, hanem egészségi, sőt elméleti állapotával is rendszeresen foglalkoznak. Szóval orvosi szempontot is visznek a kritikába s ez alapon óhajtják megfejteni Rousseau életének és jellemének problémáját. Lallemand és Mercier sebészek minden rávonatkozó problémát a veleszületett gyengeségből (infirmité) óhajtottak megmagyarázni. Dr. Morin 1851-ben, Dr. Möbius 1889-ben, Berthoud 1881-ben már alapos tanulmányokat írnak Rousseau fizikai és elméleti állapotáról⁹. Az orvosi szempontból írt Rousseau könyvekre nézve egyelőre csak annyit jegyezzünk meg, hogy részben tisztán orvosi szempontból foglalkoznak Rousseauval, részben azért, hogy Rousseau egészségi vagy elméleti állapotának analizise által megmagyarázzák életét, jellemét, műveit. Habár mindkét szempont lekötő érdeklődésünket, kellő szakismeretek híján mégsem vállalkozhatunk az első szempont vizsgálatára. Három érdemes munka alapján vizsgáljuk meg azt, vajjon Rousseau emberi jellemét és írói működését hogyan lehet egészségi állapotának figyelembe vételével intenzívebben megvilágítani. Ez érdemes munkák szerzői: Hildebrand, Chatelain és Möbius. Hildebrand „Jean Jaques Rousseau vom Standpunkt der

⁹ Dr. Morin: „Essai sur la vie et le caractère de J. J. Rousseau.“ Paris 1851; Dr. Möbius: „J. J. Rousseau's Krankheitsgeschichte.“ Leipzig 1889; Berthoud: „J. J. Rousseau au Val de Travers.“ Paris 1881. Möbius 1903-ban megjelent Rousseaujában a következő jelentősebb művekre hivatkozik: Bougeault: „Étude sur l'état mental de J. J. Rousseau et sa mort à Ermenonville.“ Paris 1883; dr. Dubois D' Amicus: „Recherches sur le genre de mort de J. J. Rousseau.“ Saint Marc Girardin: „J. J. R. s a vie et ses ouvrages. II. Tomes.“ Paris 1875. Brockerhoff: „J. J. R. sein Leben und seine Werke 3 Bände.“ Leipzig 1863—1874. O. Wigard: A. Regnard: „Genie et folie, Annales médicopsyhol“ 8 S. IX. p. 385. 1899. Sibiril: „Histoire médicale de J. J. Rousseau.“ Thèse de Bordeaux 1900.

Psychiatrie. Ein Beitrag zur Beurtheilung seines Characters“ című 1884-ben megjelent művében Rousseau hipochondrikus természetének tudja be mindazon ellentéteket, melyek Rousseau és kora illetve kortársai között fennállottak. Támadásnak más írók is voltak e korban kitéve, mondja Hildebrand, nemcsak Rousseau s másoknál mégsem állt elő ilyen meghasonlás. Hildebrand tagadja, hogy Rousseau a barátok vagy a viszonyok tették embergyűlölővé: hiszen tekintélye oly nagy volt, hogy fejedelmek keresték tanácsát, népek kértek tőle alkotmánytervezetet, korának sok nagy embere, Hume, Keith lord s mások felajánlották neki barátságukat. Hogy Teréz csakugyan oly irtózatos személy lett volna, mint némelyek állítják s így Rousseauban az embergyűlölet felébredését és fokozását elősegítette volna, ezt a nézetet szintén nem vallja Hildebrand. Tehát Rousseau sötét világnézetét csak önmagából, előbb lappangva, majd világosabban jelentkező őrültségéből lehet megmagyarázni. Rousseau őrültségét részben bizonyos alapokok alapján (prädisponierend Ursachen des Irrsins) részben a viszonyok előidézte okok alapján (accessorische Ursachen) lehet Hildebrand szerint megmagyarázni. Az előbbi okok vizsgálatánál figyelembe kell venni Rousseau családját; őseit, szüleinek jellemét, születési körülményeit, neveltetését; a viszonyok előidézte okok közt figyelembe veendő: az első sikerek, baráti kapcsolatok, betegségek, üldözések stb. Hildebrand Rousseau levelezése alapján évek szerint való adatsorozatban bizonyítja Rousseau betegségét, külön sorozatban mutatván be Rousseau azon kijelentéseit, melyek üldözési mániára engednek következtetni. Rousseau úgy levelezésében, mint vallomásaiban sokszor beszél ellene irányuló összeesküvésről (complot) főleg Voltaire, Diderot, Grimm, D'Alambert, Hume személyével kapcsolatosan; azon részleteket, melyek erre a „complot“-ra vonatkoznak, ismét külön csoportosítja Hildebrand. Kiemeli a Rousseau őrültségével kapcsolatos jellegzetes túlzott önérzetet (gehobenes Selbstgefühl) nagyzási hóbortot és az üldözési mániával járó panaszkodási hajlamot. Hildebrand Rousseau életét, jellemét és írói működését nem mutatja be olyanoknak, mint a melyek szerves összefüggésben vannak az említett betegségekkel, hanem megelégszik azzal, hogy ezekből magyarázza ki Rousseau embergyűlöletét. Egyébként alapos művének bevezetésében sem foglalkozik Rousseau jellemével, hanem megelégszik annak megállapításával, hogy Rousseau, kinek fellépése először örömet kelet a filozófusok körében, később merészségre és mélységre felülmulja azokat; hogy diktátora lesz az izlésnek, divatnak, törvényhozásnak, nevelésnek, tanulmányoknak, természetmegfigyelésnek; hogy hadat üzen minden reális hatalomnak, uralkodó eszméknek, uralkodóknak, előítéleteknek, papoknak, tudósoknak, művészeknek. E megállapításokra nézve megjegyezhetjük, hogy ez a sok *had-üzenet* már magában véve is sok későbbi meghasonlásnak csíráját rejtette magában. Dr. Chatelain „La folie de J. J. Rousseau“ című 1890-ben Neuchatelban megjelent könyvében fő célul azt

tüzi ki, hogy annak az írónak, ki az igazságot oly szenvedélyesen szerette s akiben a legnagyobb büszkeség a legnagyobb alázattal párosult, elmebeli állapotával foglalkozzék. Dr. Chatelain sem hagyja figyelmen kívül Rousseau testi gyarlóságait és betegségeit. Megállapítja, hogy ideggyulladás gyötörte őt, hogy álmatlanság kínozza, hogy sok szenvedése az orvosokkal szemben bizalmatlanná tette őt. Fizikai erő kifejtésre mégsem volt alkalmatlan, nagy utakat tett meg, semmi fáradtságot nem kímélt, ha a természet szépségeinek élvezéséről volt szó. Harminczkétéves koráig kalandos életet él. Parazitából szolgál, majd szeminarista, tolmács, kataszteri hivatalnok, nevelő, muzsikus, követségi titkár lesz. Hogy Chatelain e kalandos élet után megállapíthassa Rousseau jellemét, a következő módszerhez folyamodik: felveti a kérdést, milyenek gondolták Rousseau ellenfelei? milyenek barátai? milyenek gondolta magamagát? s végül: milyenek látja ő? Ellenfelei csak az ellentéteket látták Rousseau jellemében: azt, aki filozófusnak tartotta magát, holott nem volt az, szidta a tudományokat, holott művelte, dicséرتe az evangéliumot, de tagadta a dogmákat; az emberi nem tanítójának tartotta magát, holott megcsalója volt az emberiségnek. Barátai szerénynek s e mellett büszkének s mindenekfölött jószívűnek festették őt, Rousseau maga szelidnek, az ismeretlenség barátjának, a holnappal mit sem törődőnek, összetört testtel is ifjú lelkűnek rajzolja magát, alázatosnak az igazi nagysággal, de büszkének, sőt ridegnek a hatalommal szemben. Chatelain e hármas szemle után megállapítja, hogy Rousseau nem látván működésének reális eredményeit, a khimérák országába veti magát; érényességre törekszik, de — mint maga bevallja — érényességének gyöngye akaraterije van útjában, komolysága, vallásossága kétséget nem szenved; békét óhajt és a gyűlölet ismeretlen előtte; jótékony és az emberek iránt határtalan bizalommal telik el. Ezeket a jellemvonásokat látja Chatelain Rousseauban élete első felében; első negyven éve után azonban a másik végletbe esik Rousseau; a határtalan bizalom helyét üldözési eszmék foglalják le: porkolábokat lát maga körül, kik Choiseul és más hatalmasok parancsára veszik őt körül, körülötte — úgy érzi — csupa titokzatosság; ujságot nem visznek hozzá, leveleit áruló kezekbe juttatják, mindenki ellene esküszik: valóságos ligák működnek megrontására; lelki izgalmai állandóan átszellemült lelkiállapotot teremtenek meg nála; az örület jellemző vonásai egyre érthetőbben nyilatkoznak meg: Voltaire-t, Tronchint polichinelle-eknek nevezi, az „áruló“ szót mind gyakrabban használja, mindent rosszra magyaráz, vádolja magát el nem követett bűnökkel. Chatelain hallucinációt lát ott, hol Möbius még csak illúziót sejt. Rousseau visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy Humeval egy szobában aludván, egyszerre az angol író eme szavaira ébredt fel: „Je tiens Rousseau“. Ez a felkiáltás már csak az örület felé rohanó Rousseau agyában születhetett meg. Ez az örület Chatelain szerint nem csupán a veleszületett idegbeteg szervezetnek, hanem a hozzá-

járuló életkörülményeknek is következménye. Fontos momentumnak tartja, hogy Rousseau nem társaságban nevelkedett, következésképp sokat foglalkozott önmagával, véleményét mások nem ellenőrizték s e magányos életből egyszerre a civilizált élet hazugságaiba esett. Hildebrandnál tovább megy Chatelain, mikor a megállapított okok alapján — melyekhez még a Rousseaut egész életén át kínzó lidércnyomás (incubation) is járult — igyekszik Rousseau néhány bűnös vagy sajátos tettét megvilágítani. Ilyen a lausannei koncert, melyet adni merészelt a nélkül, hogy a zenéhez valóban értene, sajátos tette — s ez már csakugyan az üldözési mánia csalha-tatlan jele — a notre-damei letét: senkire nem meri bízni kéz-iratait, elhatározza, hogy a Notre-Dame oltárára teszi le azokat. Felemlíti még legsúlyosabb beszámítás alá eső tettét: gyermekei-nek a lelenczházba való küldését, részben ítélőképessége fogyaté-kosságának, részben morális érzéke hiányának tudván ezt be. E dolog megítélésénél Chatelain utal annak az időnek erkölcsére is, melyben Rousseau élt. Végző eredményben inkább betegnek, mint bűnösnek tartja őt. Hogy írásai mégis oly logikus alkotások, arra nézve sem marad adós Chatelain az orvosi felelettel: „Ily betegek értelme nincs tökéletesen elhomályosulva“. „Közönyös t. i. az üldözési eszmével össze nem függő dolgokról egész világosan tudnak írni“. „Lázás gyötrelmükbe kerül az ily betegeknek a gon-dolkodás, de a lázas állapotot nyugodt elmélkedés követi“. Ime láthatjuk a célzt Chatelainnál a kóros állapotból megérteni Rous-seaut az embert és Rousseaut az író-t. Ezt a célzt még jobban ki-domborítja dr. Möbius, Rousseau életének és írói munkájának egyik legkiválóbb kommentátora. Möbius, miként az előtte működő ily irányú kutatók, szintén hangsúlyozza Rousseau betegségeit. Gyötörte a vesebaj, sőt az ischias is. De nem ezek voltak rá vég-zetések, hanem az a hármass rendellenesség, mely már gyermek-korában tapasztalható volt nála: a nemi ösztön korai ébredése, a nemi vágyak kifejlődése és a kielégítési képesség közt fennálló aránytalanság s végül a kielégítés formája. Ennek a hármass abnor-mitásnak következményei: a) fizikai tekintetben: a nőknek sze-retett szolgálatot tenni (ami a társasághoz kötötte őt, holott a tár-saságot számos bűne miatt kerülni óhajtotta); az érzékiségtől áthatva, az igazi eszményi szerelmet nem ismerte, az önfertőzés bűnébe esik; b) szellemi tekintetben: a nem neki való olvas-mányok, melyek fantáziáját élénkítették; a tanulmányok szenvedélyes szeretete, melyet szeretője, de Warensné ébresztett fel benne. Működésére, sorsára, ezek a rendellenességek ugyan nem lehettek hatás nélkül, de voltaképen az örültségnek egy neme: a paranoia volt Rousseaura végzetes hatással. Ennek a betegség-nek tüneteit kiváltképen a Vallomásokból lehet megállapítani. A Vallomások — mondja Möbius — egy lelkibeteg védőiratai; mint vádlott írja ezeket Rousseau, ki az üldözők és a rágalmazók ellen védekezik, nem életrajzi adatokat, de periratokat lát ezekben Möbius. A paranoiához való hajlamok veleszületnek Rousseauval; az ily

betegség csiráit magukban hordozó egyének már gyermekkorukban is máskép, másoktól teljesen eltérően gondolkoznak¹⁰. Ennek a kórnak befolyása látszik Rousseau Vallomásain, melyektől az őszinte és igaz jelzőket megtagadni nem lehet, sőt tulságos őszinteséggel tárja fel bennök a saját hibáit annak bizonyítására, hogy nála még mindég bűnösebbek üldözői. Jellemző, hogy *a szelidség még betegségében is egyik alapjellemonása marad Rousseau-nak*. Hogy üldözési mánia kínozza, ez nemcsak a benne élő betegségcsiráknak, hanem a tényleges üldözéseknek is következménye. Möbius a Grimm, Diderot, d' Holbach, Voltaire, Hume szereplését nem szépíti, Rousseau tényleges üldözőinek látván őket. Hogy aztán Rousseau Choiseulben is, másokban is tudatos üldözőket lát, az már a kezdődő paranoia jele. Az „Emile“ megjelenése után lép fel először félreismerhetetlenül a paranoia, amikor rendszert vél felfedezni barátai s ismerősei üldözésében. Minél tudatosabbnak látja az üldözést, annál jobban keresi a magányt; ez azonban nála nem a világgýűlölet eredménye; élete azt mutatja, hogy látván a társaság bűneit, mégis kereste a módot, hogy benne éljen. Ez tán átka is volt Rousseau-nak, mint embernek, de mint művészi jellemnek mégis szüksége volt a társaságra, szüksége volt azokra az ellenmondásokra, protestálásra, tulságokra ragadó eszmékre, melyeket éppen a társaság keltett fel benne. Hogy a társaságban látott hibákat riktó színben látta, a hatásokat erősen színezte, a javítást végleges eszközökkel szerette volna végrehajtani, az ismét betegségének a fejlődő paranoiának következménye¹¹. Sajátos vonása Rousseau-nak a lélekjelenlét hiánya; könnyen zavarba jön és bár gyors felfogású, mégis igen lassú lévén nála a gondolatok kialakulása, inkább írásban beszél. Rousseau sajátos művészi jellemének kialakulásához kellett azok a viszonyok, melyek között élt, ezek nélkül nem is lett volna az, a ki¹². A művészi jellemek

¹⁰ „Die Paranoia ist ein Ausdruck der ererbten Entartung und der, der später paranoisch wird, ist von Anfangen ein Entarteter, ein von der Regel, der Norm Gewichener“ (Möbius: Rousseau 140).

¹¹ „Rousseau's übermässig reizbare Natur drängte ihn zum Gebrauche von Superlativen. Die Neigung zum Aufsetzen greller Farben war offenbar von Anfang an vorhanden; sie nahm aber zu mit der Krankhaften Anfreigung Rousseau's durch seine Paranoia-Gedanken. Jeder Paranoia-Kranke wird zu bestimmten Uebertreibungen geführt... Immer, auch da, wo das paranoische Element fehlt, behalten Rousseau's Schilderungen etwas Superlativisches.“ (Möbius: Rousseau 17 l.)

¹² „Eine so wundervolle Erscheinung, wie Rousseau, konnte nur unter ungewöhnlichen Verhältnissen erstehen...“

Er selbst musste durch Schmutz und Unrecht hindurch, an der Eigenen Person musste er die Leiden und die Erbänlichkeit des Menschen kennen lernen um aller Dinge kundig und ein wahrer Philosoph, nicht ein Philosphie-Professor zu werden. Er selbst musste die Natur und die Freiheit erleben, d. h. er musste „Vagabund“ werden, um durch die leidenschaftliche Predigt von der Freiheit eine neue Zeit heraufzuführen.“ (Möbius: Rousseau 55. l.)

a mély intuíciót szerző bőséges tapasztalatoknak feltételei természetesen kiragadják Rousseaut a polgári élet középszerűségéből. Polgári foglalkozásokban nem tud megmaradni, még mint nevelő sem tud kötelességének megfelelni. Az eszményi hajlamokat a polgári foglalkozásokkal összeegyeztetni nem tudja. Möbius nem tartja azt, hogy Rousseau jelleme ellentétekből van alkotva, sőt hajlamainak azonosságát feltételezi s ennek következménye, hogy nem tud a polgári élet kereteibe illeszkedni. Szerinte Rousseau alapján véve szelid, de ideges ember volt. Hogy a lelkesedés lendülete nála oly arányokat öltött, az költőnél és művésznél megérthető. Ha nézetei nem is mindég ugyanazok, de fejlődése normális. Figyelemre méltó, hogy Rousseau a konkrét viszonyokkal szemben szemben szinte államférfiúi óvatossággal ítélkezik, a szenvedélyek vihara szelidséggel párosul benne, „mindég azt tette, amit hivatása követel”. Rousseau tehát Möbius szerint művészi jellem volt, ki hivatásának élt s így öntudatlanul jöhetett csak összeütközésbe egyesekkel és hatalmakkal. Csakis jelleme sajátos alakulása mellett érthetjük meg tetteit: a szalag ellopását és egy ártatlan leányra való ráfogását, gyermekeinek lelenczházba való küldését stb. Möbius végső következtetése az, hogy Rousseau igazságérzetét betegsége nem csökkentette s betegsége előrehaladott stádiumában írt művei is (Botanikája és Considerations sur le gouvernement de Pologne című műve) nagy világossággal tűnnek ki. Möbius könyve befejezésében Kraepelin „Psychiatrie” (Leipzig, 1887.) cz. műve alapján összefoglalja a paranoia jeleit s megállapítja, hogy ezek Rousseau életének fázisaiban világosan felismerhetők. „Lehangoltság, bizalmatlanság, hipochondrikus eszmék, érzékenység és bizalmatlanság jellemzik az ily beteget; elég egy pillanat is, hogy sértve érezze magát; észrevételeit mindég úgy magyarázza, hogy megbizonyosodjék üldöztetéséről; mindenkiről azt hiszi, hogy őt fixirozza, vagy gúnyolja, vagy hogy ő elöle tér ki, belső nyugtalansággal egybekötött hallucináció gyötri őt, jeleneteket idéz elő, a rendőrséget hívja segítségül, végül a rendőrségre is gyanakodik, előljárói, szomszédai is mind gyanúsak előtte, üldöztetése elől utazásra szánja magát, de új tartózkodási helyén csakhamar meggyőződik arról, hogy mindenki tájékozva van az ő személye felől; heves kitörések, öngyilkossági kísérletek igen gyakoriak az ily betegnél; képzelődései az egészségesen töltött idejéből származnak, végül, bár az üldöztetés rendszere mindég előtte lebeg, mégis megcsendesül, abba hagyja a harcot a világgal; tompa fájdalom lép a harag helyébe s semmi sem zavarja többé a lélek nyugalmát; végül hirtelen halál vet véget az ily beteg, zaklatott életnek”. Mindezeket a jelenségeket feltalálja Möbius Rousseau életében. Szembeszáll azzal a naiv feltevessel, hogy a bizalmatlanság, szertelen büszkeség és túlzott önérzet okozták volna betegségét. Ellenkezőle: ezek csak betegségének következményei voltak. Rousseaunak *veleszületett betegségre való hajlandósága volt forrása az őt hatalmába ejtő paranoidnak, de egyben geniá-*

litásának is. Ennyiben igyekeztem főbb vonásaiban tömöríteni és a szükséges szempontok szerint csoportosítani Möbius hatalmas művének gondolatait. Hildebrand, Chatelain és Möbius művei nyomán azonban felmerülhet az a kérdés, mennyiben jogos az orvosi szempontok figyelembe vétele akkor, mikor nagy írónak emberi tetteit, avagy írásaik hitelét akarjuk megítélni. Rousseau — ezt nem orvosok is első pillanatban beláthatják, — beteges szervezetű, a normális formától eltérő fejlődésű egyén volt: ezért tartja Möbius azt, hogy az ő életrajzának megírására az ideggyógyász (Seelenarzt) lehet jogosult. . . De vajjon a nagy emberek fejlődése nem mindig eltérő-e a másokétól és az eltérő lelki struktúrát nem lehet-e minden esetben szervezeti különbözősége visszavezetni? A millióktól való eltérés, az egy eszmének való alávetettség, az ezernyi akadályokkal való akaratlan s mégis szükségszerű ellenállás nem engednek-e mindég rendkívüli testi és lelki akaratra következtetni? Az az ekzaltáltság, mely a nagyokat általában jellemzi, mely őket arra készíti, hogy önboldogságuk feláldozása árán a hivatásuk felismert céljok felé törjenek, nem lehet-e az ősökben már régen megjelent beteges érzékenységnek lázas igazságszeretésnek eredője? Úgy vélem, hogy az orvosnak csakugyan van joga belepillantani mindazok életének titkaiba, akik akár mint költők és írók, akár mint tudósok, felfedezők, reformátorok vagy proféták a sokaságból értékes lelki munkájokkal kiváltak. De ez a jogosultság, habár köteleességszerű, mégsem lehet kizárólagos. Az orvos, mint látó és tudó szemlélő, de ne mint bíró jelenjék meg. Ne legyen vádló, de ne legyen védő sem. Bizonyos tetteket orvosi szemüvegen át nézve jobban megérthetünk, de ebből nem következik, hogy az erkölcsi beszámítás lehetősége is változik. Nem fogjuk sorba előszedni és mérlegelni Rousseau tetteit, de valamennyi mellett szóltanul elhaladni sem lehet. Ha az orvos azt bizonyítja, hogy ama rózsaszínű szalag ellopása és a lopásnak egy ártatlan személyre való ráfogása a paranoiára hajlandó egyének zavarának vagy álszégyenének tudható be, azt tudomásul vesszük, de ez mit sem változtat a tény alacsonyrendűségén. Hogy a beteg Le Maître-t Lyonban faképnél hagyta Rousseau, ez lehet ugyan lelki vagy morális zavartságnak következménye, de ez ismét nem változtat azon a tényen, hogy a barátoknak ez a cserbenhagyása szívtelenség volt. S végül nem lehet elsiklani azon a kérdésen: miért küldte Rousseau gyermekeit lelencházba? Magyarázatot ugyan kereshetünk és találhatunk erre is: anyját nem ismerte, atyja életmódja pedig nem volt alkalmas arra, hogy a szülők iránt érzett gyöngéd szeretetet megismertesse vele; nevelése elhanyagolt volt; a társaság, melybe került könnyelmű volt; érzékisége annyira domináló szerepet játszott nála, hogy a családi életben csak testi kielégülést keresett. Még hozzátehetünk valamit: valamint előbbi ballépése, úgy ez is — a bekövetkező lelkifurdalások és őszinte megbánás révén — nemes érzéseknek, magasán szárnyaló gondolatoknak lettek forrásává. A szalag-história után megutálja a hazugságot, gyermekeinek

lelenczházba küldése után írja meg az Émile-t. De vajjon mind-e magyarázat változtat-e a tényen? Ha megállapítottuk azt aényt, hogy Rousseau gyermekeit a lelenczházba küldte, logikai kényszerűséggel kell minden részvétünk mellett megállapítani azt is, hogy Rousseau emberi érzésünk és felfogásunk szerint: *nem volt jó ember*. Annyit hozzátehetünk: nem büne, de szerencsétlensége volt a rosszaság. Nem azért, mert ezen súlyos következményekkel járó ténykedésért keserű könnyeket hullatott, hanem azért, mert nem ismerte a legszentebb örömet: a gyermekeiért való élés gyönyörét. Fel szokták vetni azt a kérdést: vajjon gazdagította volna a világot ily értékes művekkel, ha gyermekei nevelésének adja magát? . . . Mi viszont inkább így szeretnénk felkiáltani: Hát még akkor, ha gyermekei nevelésén és fejlődésén érzett öröm nemesítette volna át érzékeny lelkét, mily magasztos művekkel gazdagította volna a világot az a Rousseau, kinek szentimentálijzmusa így is az altruizmus fokáig emelkedett! . . . Az írásművek tartalmi igazságait az író életétől elválasztva is lehet sőt kell tárgyalni. Ám az írói meggyőződés hitelét — amikor az életrajzi adatok nem ismeretlenek — nehéz az író személyétől elválasztani. Möbius bár a művészi jellem feltételezésével némi világosságot vetett Rousseau írói működésének megértésére, nyílt kérdésnek hagyja, hogyan lehet betegsége geniálitásának forrása, illetőleg: hogyan lehetnek Rousseau betegségében írt művei világosságuk által kiválóak. Erre nézve Krafft Ebing könyvében találtam feleletet, ki az örültség tanulmányozására igen fontosnak tartja az *előélet* történetének vizsgálatát, az *öröklött* vagy világra hozott testi és lelki alkat mozzanatát, az irományok kipuhatolását, a kifejezések hálójába gondosan burkolt téveszméknek, vagy nagyzási hóbortnak megnyilatkozását; a panaszkodási vagy perlekedési tébolyoknak forrását az önfertőzésben vagy korai fajtalanságban látja; ezek a momentumok mind ráillenek Rousseaura, de sokkal jellemzőbb, hogy az örült emberek különben logikus írásait a lucida intervalla elméletével magyarázza . . . Lucida intervalla! . . . Mi más lehet ez, mint az az ihletett lelkiállapot, melyben mély intuíció hatja át a földi bilincsekből kiszabadult lelket, melyben a nagy szellem nem látja a maga és mások földhöz kötöttségét, csak azt a szent czélt érzi magában, melyért él, csak az érzés hatja át: est deus in nobis . . . A lucida intervalla¹³ elmélet megmagyarázza, hogy a beteg Rousseau egészséges gondolatoknak lehetett termőföldjévé. Rousseau beteges életű és vérmérsékletű ösöktől származik¹⁴. Veleszületett érzéki-

¹³ Nem más lehet ez az örülteknél, mint a szent örület az épelméjűteknél.

¹⁴ Anyai részről való dédanyját, Marie Doublet *boszorkányság vádjá* miatt száműzetésre ítélik 1614. márcz. 2-án; apai részről való rokonát, Judith Chouant pedig azért ítélik el ugyancsak 1614-ben, mert egy cselédjét halálba kergette. (L. Eugène Ritter: La parenté de Jean Jaques Rousseau [1614] Genève 1912.) Corancez nyomán meséli el Möbius, hogy Rousseau halála után egyik rokona, ki hozzá feltűnően hasonlított, szellemes és sok nyelvet értő

ségét, szenvedélyességét a viszonyok még jobban fejlesztik benne; félénk volt, de az igazság kimondásában rettenthetetlen; szelid, de az igazság kérdésében és hirdetésében szenvedélyes. Komoly volt mint egy próféta az igazság hirdetésében és szelid volt, mint egy gyermek ellenségeivel szemben. Hitt az emberi élet szépségeiben és igazságaiban; hitt az emberi élet isteni céljában és hitt magában az Istenben. De a fanatikus hívő forradalmi gondolatokat táplál magában és önt át milliók szívébe. Neki magának gyöngé akaratereje volt ahhoz, hogy elvei szerint éljen, de ez nem ok arra, hogy a bűnös század gyarlóságtól sújtott és mégis kiváló gyermekétől elforduljunk. Valamint élete nem szolgálhat paradigmául, úgy eszméi sem teremthetnek intézményeket. De meglátásainak mégis mindég sok hasznát vehetjük úgy az egyéni életben, mint az állami, egyházi vagy pedagógiai intézmények szellemének megítélésében. Ő maga nem volt jó ember, de az igazságot annyira szerette, hogy a maga rosszát a másokénál mindég jobban ostorozta. Saját szenvedései és a jóra és igazra való komoly törekvései által megtisztult lélekkel érezhetett el zaklatott élete határához. A „vitam impendere vero“ nála nem üres jelszó volt, hanem a lelkét teljesen áthevítő principium vitae. Más nagy szellemek intézményekben, legendákban élhetnek, ő írásaiba öntötte lelkét s ezeken át vált az emberiség jóltevőjévé.

(Torda.)

Kemény Gábor.

ember, Párisba jött. Egyideig ott tartózkodott, majd a kormány megbizásából Perzsiába akart visszautazni. Feleségével együtt útnak indult egy hatlovas postakocsin. Útközben lármát csapott és azzal vádolta a postakocsist, hogy rossz útra vitte őt s megakarja őt gyilkolni. Az összesereglett utasok hiába igyekeztek őt megnyugtanni, lehetetlen volt lecsillapítani s kénytelenek voltak őt Párisba visszavinni. Ritter meséli: hogy R. atyját *éjjeli utcai botránycsinálásért*, nagynénjét pedig vasárnapi kártyázásért büntette meg a Consistorium,